
સંપાદક :

પ્રો. (ડૉ.) અમી ઉપાધ્યાય	નિયામક, સ્કૂલ ઓફ હ્યુમેનિટીઝ એન્ડ સોશિયલ સાયન્સીઝ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.
ડૉ. દીપ્તિબા કે. ગોહિલ	આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર અને રાજ્યશાસ્ત્ર વિભાગાધ્યક્ષ, સ્કૂલ ઓફ હ્યુમેનિટીઝ એન્ડ સોશિયલ સાયન્સીઝ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ

વિષય સલાહકાર સમિતિ (PAC) :

પ્રો. (ડૉ.) અમી ઉપાધ્યાય	નિયામક, સ્કૂલ ઓફ હ્યુમેનિટીઝ એન્ડ સોશિયલ સાયન્સીઝ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.
ડૉ. દીપ્તિબા કે. ગોહિલ	આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર અને રાજ્યશાસ્ત્ર વિભાગાધ્યક્ષ, સ્કૂલ ઓફ હ્યુમેનિટીઝ એન્ડ સોશિયલ સાયન્સીઝ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.
ડૉ. મુકેશ ખટીક	આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર અને વિભાગાધ્યક્ષ, રાજ્યશાસ્ત્ર વિભાગ, ગુજરાત યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.
ડૉ. હિતેશ પટેલ	આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, રાજ્યશાસ્ત્ર વિભાગ, ગુજરાત યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.
શ્રી હિમાંશુ પટેલ	પૂર્વ સરપંચ, પૂંસલી, સાબરકાંઠા.
ડૉ. સની વઢવાણિયા	ઓફિસર ઓન સ્પેશ્યલ ડ્યૂટી-રિસર્ચ એન્ડ એક્સટેન્શન, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.

પરામર્શક (વિષય):

ડૉ. પુષ્પાબહેન મોતિયાની	નિવૃત્ત ડીન અને અધ્યક્ષ, શાંતિ સંશોધન કેન્દ્ર, ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ.
ડૉ. ગજેન્દ્રસિંહ પી. જાડેજા	નિવૃત્ત અધ્યક્ષ, રાજ્યશાસ્ત્ર વિભાગ, શામળદાસ આર્ટ્સ કોલેજ, એમ. કે. બી. યુનિવર્સિટી, ભાવનગર.

લેખક :

ડૉ. ભાનુકુમાર એમ. પરમાર	એસોસિએટ પ્રોફેસર અને અધ્યક્ષ, રાજ્યશાસ્ત્ર વિભાગ, નલિની અરવિંદ એન્ડ ટી.વી.પટેલ આર્ટ્સ કોલેજ, વલ્લભ વિદ્યાનગર.
ડૉ. દીપ્તિબા કે. ગોહિલ	આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર અને રાજ્યશાસ્ત્ર વિભાગાધ્યક્ષ, સ્કૂલ ઓફ હ્યુમેનિટીઝ એન્ડ સોશિયલ સાયન્સીઝ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.

પરામર્શક (ભાષા):

શ્રી ઘનશ્યામ કે. ગઢવી	નિવૃત્ત આચાર્ય, શ્રીમતી ચૌધરી સાર્વજનિક કોલેજ, મહેસાણા.
-----------------------	---

પ્રકાશન વર્ષ :

આવૃત્તિ-2023

ISBN:

978-93-91468-79-8

978-93-91468-79-8

પ્રકાશક : કુલસચિવ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.

સર્વાધિકાર સુરક્ષિત

આ પાઠ્યપુસ્તક ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટીના ઉપક્રમે વિદ્યાર્થીલક્ષી સ્વઅધ્યયન હેતુથી; દૂરવર્તી શિક્ષણના ઉદ્દેશને કેન્દ્રમાં રાખી તૈયાર કરવામાં આવેલ છે. જેના સર્વાધિકાર સુરક્ષિત છે. આ અભ્યાસસામગ્રીનો કોઈ પણ સ્વરૂપમાં ઉપયોગ કરતાં પહેલાં ડૉ.બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટીની લેખિત પરવાનગી લેવાની રહેશે.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर
ओपन युनिवर्सिटी
(गुजरात सरकार द्वारा स्थापित)

गुजरातमां पंचायती राज
प्रमाणापत्र अभ्यासकम
CPRG

पेपर 03

पंचायती राजनुं माणपु

अकम : 01

ग्राम पंचायत

05

अकम : 02

तालुका पंचायत

26

अकम : 03

जिल्हा पंचायत

39

अकम : 04

पंचायती राजनी सङ्गता-निष्ङ्गता

59

પેપર03

પંચાયતી રાજનું માળખું

સર્ટીફિકેટ કોર્ષ ઈન પંચાયતી રાજ ઈન ગુજરાતનું પેપર03કુલ ચાર એકમોમાં વહેંચવામાં આવ્યું છે.

એકમ 01 ગ્રામ પંચાયત અંગેનું છે. આ એકમમાં ગ્રામસભાની વ્યાખ્યા, રચના, બેઠકનું આયોજન, ગ્રામસભાના કાર્યો તેના હેતુઓ વિશે જાણકારી આપવામાં આવી છે. ગ્રામ પંચાયતની રચના અને કામગીરી વિગતવાર સમજાવવામાં આવી છે. જે અંતર્ગત ગ્રામ પંચાયતોનું કદ, સભ્યસંખ્યા વિશે પણ તમે જાણશો. ગ્રામપંચાયતનાકાર્યો વિશે ચર્ચા થઈ છે. ગ્રામ પંચાયતના કાર્યોમાં ગ્રામ વિકાસના કાર્યો, નાગરિક સુવિધાના કાર્યો, સામાજિક ન્યાય અંગેના કાર્યો, રોજગારી અને ઉત્પાદન અંગેના કાર્યો, વ્યવસ્થા અને નિયંત્રણ અંગેના કાર્યો, આયોજન અને વહીવટને લગતા કાર્યો વગેરેની વિગતવાર સમજૂતિ મેળવશો. આ ઉપરાંત ગ્રામ પંચાયતની સમિતિઓ અંતર્ગત સામાજિક ન્યાય સમિતિ, પાણી સમિતિ, કારોબારી સમિતિ, અન્ય સમિતિઓ વિશે પણ જાણશો. આ એકમમાં સરપંચ બનવા માટેની લાયકાતો, ચૂંટણીની રીત, સરપંચની સત્તાઓ અને કાર્યોની સમજ મેળવશો. ઉપરસરપંચ વિશે પણ જાણશો. તલાટી કમ-મંત્રી (પંચાયતી મંત્રી)ની સત્તા અને ફરજો તથા ગ્રામ સેવકની કામગીરીની ઝલક પણ મેળવશો. આ એકમના અંત ભાગમાં ગ્રામપંચાયતની આવકના સ્ત્રોતો કે સાધનો વિશે સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે.

એકમ 02 તાલુકા પંચાયત વિશેનું છે. તાલુકા પંચાયતની રચના, કાર્યો અને સત્તાઓની વિગતવાર ચર્ચા કરવામાં આવી છે. તાલુકા પંચાયતની સમિતિઓ વિશે પણ જાણશો. તાલુકા પંચાયતના પ્રમુખ તથા ઉપપ્રમુખના કાર્યોની જાણકારી મેળવીને તેમનું રાજીનામું કે હોદ્દા પરથી દૂર કરવા વિશેની પણ ચર્ચા થઈ છે. તાલુકા વિકાસ અધિકારીના કાર્યો, ફરજો અને સત્તાઓ વિશે માહિતી પ્રાપ્ત કરશો. આ એકમમાં તાલુકા પંચાયતની આવકના સ્ત્રોતો દર્શાવવામાં આવ્યા છે.

એકમ 03 જિલ્લા પંચાયત વિશેનું છે. આ એકમમાં જિલ્લા પંચાયત (જિલ્લા પરિષદ)ની રચના, સત્તાઓ અને કાર્યોની વિગતવાર ચર્ચા થઈ છે. જિલ્લા પંચાયત (જિલ્લા પરિષદ)ની વિવિધ સમિતિઓનો અભ્યાસ પણ કરશો. જિલ્લા પંચાયતના પ્રમુખ તેના સત્તાઓ અને કાર્યો વિશે જાણ્યા બાદ ઉપપ્રમુખના કાર્યો પણ સમજશો. તેમની રાજીનામાની પ્રક્રિયા વિશે પણ જાણશો. આ એકમમાં જિલ્લા વિકાસ અધિકારીની જાણકારી પણ આપવામાં આવી છે. એકમના અંતમાં જિલ્લા પંચાયત (જિલ્લા પરિષદ)ની આવકના સ્ત્રોતો કે સાધનોની વિગતથી પરિચિત બનશો.

એકમ 04 પંચાયતી રાજની સફળતા-નિષ્ફળતા અંગેનું છે. જેમાં પંચાયતી રાજની સફળતાઓ જેવી કે લોકશાહી વિકેન્દ્રીકરણ શક્ય બને છે, સ્થાનિક સ્વરાજની સંસ્થાઓ લોકશાહીની તાલીમશાળા બની છે, સ્થાનિક નેતૃત્વ અને સંસાધનોનો મહત્તમ લાભ મળે છે, સ્થાનિક લોકોની લોકભાગીદારીમાં વધારો થયો છે, સ્થાનિક પ્રશ્નોનો ઉકેલ ઝડપી બન્યો છે, વિકાસ યોજનાઓનું આયોજન અને અમલીકરણની પ્રક્રિયાને વેગ મળે છે, દરેક વર્ગોનું પ્રતિનિધિત્વ જળવાય છે વગેરેની ચર્ચા કરવામાં આવી છે. આ એકમમાં પંચાયતી રાજની નિષ્ફળતાઓ વિશે પણ સમજૂતિ આપવામાં આવી છે. જેમકે પંચાયતી રાજ સંબંધિત જાગૃતિનો અભાવ, માળખાગત સમસ્યાઓ, સંચાલકીય પ્રશ્નો, સંકલનની સમસ્યા, શિસ્ત અને વફાદારીના પ્રશ્નો વિશે સમજૂતિ આપવામાં આવી છે.

રૂપરેખા

- 1.0 ઉદ્દેશો
- 1.1 પ્રસ્તાવના
- 1.2 ગ્રામસભા
 - 1.2.1 વ્યાખ્યા
 - 1.2.2 ગ્રામસભાની રચના
 - 1.2.3 ગ્રામસભાનો હેતુ
 - 1.2.4 ગ્રામસભાના કાર્યો
 - 1.2.5 ગ્રામસભાની બેઠકનું આયોજન
- 1.3 ગ્રામપંચાયતની રચના અને કામગીરી
 - 1.3.1 રચના
 - 1.3.2 કદ
 - 1.3.3 સભ્યસંખ્યા
- 1.4 ગ્રામપંચાયતનાં કાર્યો
 - 1.4.1 ગ્રામ વિકાસનાં કાર્યો
 - 1.4.2 નાગરિક સુવિધાનાં કાર્યો
 - 1.4.3 સામાજિક ન્યાય અંગેના કાર્યો
 - 1.4.4 રોજગારી અને ઉત્પાદન અંગેના કાર્યો
 - 1.4.5 વ્યવસ્થા અને નિયંત્રણ તરીકેના કાર્યો
 - 1.4.6 આપાતકાલીન રાહત કામગીરી
 - 1.4.7 આયોજન અને વહીવટને લગતાં કાર્યો
- 1.5 ગ્રામપંચાયતની સમિતિઓ
 - 1.5.1 સામાજિક ન્યાય સમિતિ
 - 1.5.2 પાણી સમિતિ
 - 1.5.3 કારોબારી સમિતિ
 - 1.5.4 અન્ય સમિતિઓ
- 1.6 સરપંચ
 - 1.6.1 સરપંચની લાયકાત
 - 1.6.2 સરપંચની ચૂંટણી

- 1.6.3 સરપંચની સત્તાઓ અને કાર્યો
- 1.6.4 ઉપસરપંચ
- 1.7 તલાટી-કમ મંત્રી (પંચાયત મંત્રી)
 - 1.7.1 તલાટી-કમ-મંત્રી સત્તા અને ફરજો
- 1.8 ગ્રામ સેવક
 - 1.8.1 ગ્રામ સેવકની કામગીરી
- 1.9 ગ્રામપંચાયતની આવકના સ્ત્રોતો (સાધનો)
 - 1.9.1 ગ્રામપંચાયતોએ નાખેલા કરવેરામાંથી આવક
 - 1.9.2 ગ્રામ પંચાયતને મળતી ગ્રાન્ટમાંથી થતી આવક
 - 1.9.3 કરવેરા વગરની ગ્રામ પંચાયતની અન્ય આવકો
 - 1.9.4 લોક ફાળા દ્વારા થતી આવક
- 1.10 સારાંશ
- 1.11 સંદર્ભ સૂચિ
- 1.12 તમારી પ્રગતિ ચકાસો

1.0 ઉદ્દેશો

આ એકમનો અભ્યાસ કર્યા પછી તમે નીચેની બાબતો સમજી શકશો અને તેની ચર્ચા કરી શકશો.

- આ એકમનો અભ્યાસ કર્યા પછી તમે ગ્રામપંચાયતનું માળખું અને કાર્યો સમજી શકશો.
- ગ્રામસભાનું મહત્ત્વ સમજી શકશો.
- સરપંચની સત્તા, કાર્યો અને ફરજોને સમજી શકશો.
- પંચાયતીરાજ સંસ્થાઓમાં ગ્રામપંચાયતને એકમ મજબૂત એકમ તરીકે પ્રસ્થાપિત કરવાની એક લોકશાહી વિકેન્દ્રીકરણ વધારે કરવાની તથા જરૂરિયાતો સમજાવી શકશો.

1.1 પ્રસ્તાવના

સ્વતંત્ર ભારતમાં પંચાયતી રાજનો પ્રવેશ એ ઘણો જ અગત્યનો વિષય છે. રાજકીય ક્ષેત્રમાં તેનો ઉદ્ભવ ઉત્કાંતિનું પગલું ગણાય છે. પંચાયતી રાજ સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સરકારની પદ્ધતિ છે. જેમાં લોકો જાતે જ વિકાસની જવાબદારી સ્વીકારે છે. તે ગ્રામ્ય વિકાસ માટેની સંસ્થાકીય વ્યવસ્થાની પદ્ધતિ છે. જેમાં લોકોની ભાગીદારી હોય છે. આ સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓને વિકાસના કાર્યક્રમોનો વહીવટ સામાજિક, આર્થિક, સાંસ્કૃતિક વિકાસ સામાજિક જોગવાઈઓ, કલ્યાણ સેવાઓ વગેરેના ઉદ્દેશથી સોંપવામાં આવે છે.

સામુદાયિક વિકાસ કાર્યક્રમ- 1952 તથા રાષ્ટ્રીય વિસ્તાર સેવા-1953 નામની યોજનાના કાર્યક્રમોનું નિરીક્ષણ કરવા માટે ભારત સરકારે જાન્યુઆરી 1957માં બળવંતરાય મહેતા કમિટીની રચના કરવામાં આવી હતી. નવેમ્બર 1957માં આ કમિટીએ ભારત સરકારને રિપોર્ટ આપ્યો. જેમાં સત્તાનું વિકેન્દ્રીકરણ સ્વાયત્તાની યોજના માટે ભલામણો કરી જે પંચાયતીરાજ તરીકે ઓળખવામાં આવ્યું. બળવંતરાય મહેતાએ પંચાયતી રાજ માટેનું ત્રિસ્તરીય

માળખું સૂચવ્યું. જેમાં પંચાયતી રાજનું સૌથી નીચલું અને પાયાનું એકમ ગ્રામ પંચાયત ગણવામાં આવ્યું છે. આ ત્રિસ્તરીય માળખાની ભલામણોમાં વચલા સ્તરે પંચાયત સમિતિ (તાલુકા પંચાયત) જ્યારે સૌથી ટોચ પર જિલ્લા પરીષદ (જિલ્લા પંચાયત)ની ભલામણ કરવામાં આવી હતી.

73 માં બંધારણીય સુધારા 1992 દ્વારા બંધારણના ભાગ-9 માં અનુચ્છેદ 243 થી 243(0) સુધી પંચાયતની જોગવાઈ કરવામાં આવી છે. જેમાં જિલ્લા, તાલુકા અને ગ્રામ પંચાયતનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. 73 માં બંધારણીય સુધારા દ્વારા બંધારણમાં અનુસૂચિ 11 ઉમેરવામાં આવી છે, જેમાં પંચાયતને લગતી જોગવાઈ કરવામાં આવેલ છે. તથા તેમાં 29 વિષયોનો સમાવેશ થાય છે.

ગ્રામ પંચાયત જુદાં-જુદાં રાજ્યોમાં જુદા-જુદા નામે ઓળખાય છે.

ગ્રામપંચાયત

અનુ.નં	નામ	રાજ્યો
1.	ગ્રામપંચાયત	પંજાબ, હરિયાણા, હિમાલય પ્રદેશ, પશ્ચિમ બંગાળ, રાજસ્થાન, મહારાષ્ટ્ર, મધ્યપ્રદેશ, કેરાલા, ગોવા, આંધ્રપ્રદેશ, કર્ણાટક, બિહાર, ઓરિસ્સા, ત્રિપુરા, સિક્કીમ, મણિપુર અરુણાચલપ્રદેશ, આંદોમાન-નિકોબાર અને ચંદીગઢ
2.	વિલેજ-પંચાયત	દીવ-દમણ, તમિલનાડુ, દાદરાનગર હવેલી, લક્ષદ્વીપ અને પોડિચેરી
3.	ગામપંચાયત	ગુજરાત
4.	ગાંવ પચાયત	આસામ, ઉત્તર પ્રદેશ
5.	વિલેજ દ્વીપ પંચાયત	લક્ષદ્વીપ

1.2 ગ્રામસભા

1.2.1 વ્યાખ્યા

ગ્રામસભાએ પંચાયતીરાજનું બુનિયાદી એકમ છે. ગ્રામસભાને પંચાયતીરાજનું હૃદય કહેવામાં આવે છે. સૌરાષ્ટ્ર રાજ્યના પ્રથમ મુખ્યમંત્રી ઉચ્છંગરાય ઢેબરે ગ્રામસભાને પંચાયતીરાજની ગંગોત્રી તરીકે ઓળખાવી છે. જયપ્રકાશ નારાયણે કહ્યું છે કે; ગ્રામપંચાયત અને ગ્રામસભા વચ્ચે મંત્રીમંડળ અને ધારાસભાના ગૃહ જેવો સંબંધ હોવો જોઈએ.

ગ્રામસભા ગ્રામ પંચાયત સ્તરે ભરાય છે. જેને ગ્રામ પરિષદકે Village Assembly પણ કહેવામાં આવે છે. બંધારણના ભાગ-9 ના અનુચ્છેદ- 243-ક/A ગ્રામ સભાની વ્યાખ્યા આપેલ છે. તે અનુસાર “ગ્રામસભા એટલે પંચાયતના સમગ્ર ગામ વિસ્તારમાં નોંધાયેલા મતદારોનું બનેલું મંડળ કે સભા અર્થાત ગ્રામની મતદાર યાદીમાં નામ હોય તે તમામ સભ્ય ગ્રામ સભાનો સભ્ય ગણાય છે.’

1.2.2 ગ્રામસભાની રચના

ઓરિસ્સામાં નાના-મોટા ગામ માટે એક-એક પલ્લી સભાનું આયોજન કરવામાં આવે

છે. ઓરિસ્સામાં દ્વિ-સ્તરીય ગ્રામસભા યોજાય છે. ત્યાં ગ્રામસભાને ગ્રામશાસન તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. કેરાલાના પંચાયત ધારાએ પંચાયત વિસ્તારના દરેક વોર્ડને ગામ તરીકે જાહેર કર્યું છે. એટલે કે કેરાલામાં જેટલા વોર્ડ હશે તેટલી ગ્રામસભા યોજવામાં આવે છે. પશ્ચિમ બંગાળમાં દરેક ગ્રામ પંચાયતોમાં સરેરાશ 10 થી 11 ગામો હોય છે. તેથી ત્યાં દ્વિ-સ્તરીય ગ્રામસભા યોજવામાં આવે છે. બિહાર, ગોવા, ત્રિપુરા, રાજસ્થાન અને મણિપુર રાજ્યમાં દરેક ગ્રામસભા માટે દેખરેખ સમિતિ સ્થાપવામાં આવે છે.

1.2.3 ગ્રામસભાનો હેતુ

ગ્રામસભાનો મુખ્ય હેતુ એ છે કે ગ્રામજનો ભેગા થઈને લોક સહયોગથી સ્થાનિક પ્રશ્નોનો નિકાલ કરે તે છે આ ઉપરાંત ગામના વિકાસમાં લોકભાગીદારી વધે તે છે. ગ્રામજનોમાં શત્રુતા ઘટે અને ભાઈચારાની ભાવના વધે તે જોવાનો છે. લોકોને તેનાથી લોકશાહી શાસન પદ્ધતિનો ખ્યાલ આવે છે. વિવિધ યોજનાની જાણકારી મળે છે. તેમજ જાગૃતતા આવે છે. ગ્રામસભા દ્વારા ફરિયાદો કે ઠરાવો ઉપર કક્ષાએ મોકલી શકાય છે. જેથી કરીને તેના ઉકેલ લાવી શકાય છે. ભારત સરકારે 1999-2000 ના વર્ષને “ગ્રામસભા વર્ષ” તરીકે જાહેર કર્યું હતું.

1.2.4 ગ્રામસભાના કાર્યો

ગ્રામસભાનાં મુખ્ય કાર્યો નીચે પ્રમાણે છે.

- 1 ગ્રામસભાનું મુખ્ય કાર્ય પંચાયત પર અંકુશ રાખવાનું છે.
- 2 ગ્રામસભામાં હિસાબોનું વાર્ષિક પત્રક રજૂ કરવું, તેમજ પાછલા હિસાબી વર્ષના વહીવટનો રિપોર્ટ રજૂ કરવો.
- 3 ચાલુ વર્ષે કરવાના વિકાસ કાર્યો રજૂ કરવા.
- 4 ઓડિટ રિપોર્ટ તૈયાર કરવો.
- 5 ગામમાં ગરીબી રેખાથી નીચે જીવતા (BPL) લાભાર્થીઓની યાદી તૈયાર કરાવીને તાલુકા વિકાસ અધિકારી (TDO) ને સોંપવાની હોય છે.
- 6 વિવિધ યોજનાઓના ખ્યાલ આપી, તેની પાછળ થયેલ ખર્ચ રજૂ કરો.
- 7 કુદરતી આફતોની જાણકારી આપવી.
- 8 વર્ષ દરમિયાન હકક પત્રકમાં પડેલી નોંધોની ચર્ચા કરવી.
- 9 પંચાયતે લીધેલ લોનના હપ્તાની ચર્ચા કરવી.
- 10 સપ્તર્ષિના 7 તારાઓની હરોળમાં વિકાસના 7 માપદંડો (1) પાણી (2) પુરવઠો (3) પંચાયત (4) શિક્ષણ (5) આરોગ્ય (6) કૃષિ અને (7) કાયદો અને વ્યવસ્થાની ચર્ચા કરવી.
- 11 ગ્રામરક્ષક દળની રચના કરવી.
- 12 તાલુકા પંચાયત કે જિલ્લા પંચાયતે સોંપેલાં કાર્યો કરવાં
- 13 ગ્રામસભાની કાર્યસૂચિ સરપંચ સાથે ચર્ચા કરીને તલાટી કમ મંત્રી દ્વારા તૈયાર કરાવવી.
- 14 પંચાયત કે મહેસૂલ બાબતના નવા કરવેરા નાખવાની ચર્ચા કરવી.

1.2.5 ગ્રામસભાની બેઠકનું આયોજન:

ગુજરાત પંચાયત અધિનિયમ 1993ની કલમ 93માં ગ્રામસભાની બેઠકની જોગવાઈ કરવામાં આવી છે. ગ્રામસભાની પ્રથમ બેઠક 1 એપ્રિલથી 2 મહિનાની અંદર ભરવાની હોય છે. કાયદા પ્રમાણે વર્ષમાં ઓછામાં ઓછી બે વાર ગ્રામસભાનું આયોજન કરવું ફરજિયાત છે. પરંતુ ગુજરાત સરકારના વહીવટી આદેશ પ્રમાણે 11, જુલાઈ, 2001ના પરિપત્રમાં વાર્ષિક ગ્રામસભા 4 વાર યોજવાનું નક્કી કરાયું છે. જે નીચે મુજબના દિવસે બેઠકો યોજાય છે.

- 1 1મે (ગુજરાત સ્થાપના દિન)
- 2 15 ઓગસ્ટ (સ્વંત્રતા દિન)
- 3 2 ઓક્ટોબર (ગાંધી જયંતિ)
- 4 26 જાન્યુઆરી (પ્રજાસત્તાક દિન)

વર્તમાનમાં ગ્રામસભા વર્ષમાં 4 વાર મળે છે. પરંતુ વ્યવહારમાં આ ચાર દિવસોએ બધા જ ગામમાં બેઠક યોજાતી નથી. પરંતુ અલગ-અલગ દિવસે યોજાતી હોય છે. ગ્રામસભાની બે બેઠકો વચ્ચેનો સમયગાળો 3 મહિના કરતાં ઓછો હોવો જોઈએ નહિ. ગ્રામસભાના કોરમ માટે મતદારો ના 1/10 સભ્યો અથવા 50 સભ્યો બંનેમાંથી જે ઓછા હોય તેનાથી કોરમ બને છે. જે ગ્રામસભા યોજવા માટે જરૂરી છે. સરપંચ ગ્રામસભાના અધ્યક્ષ પણ હોય છે. સરપંચની ગેરહાજરીમાં ઉપસરપંચ તેના અધ્યક્ષ બને છે. સરપંચ અને ઉપસરપંચ બંનેની ગેરહાજરીમાં ગ્રામસભાનો કોઈ પણ સભ્ય અધ્યક્ષ બની શકે છે. તાલુકા પંચાયત કે જિલ્લા પંચાયતે અધિકૃત કરેલ અધિકારી ગ્રામસભાની કાર્યવાહીમાં ભાગ લઈ શકે છે. તેને ગ્રામસભામાં બોલવાનો પણ અધિકાર છે. પરંતુ તેમને મત આપવાનો અધિકાર હોતો નથી.

આ ઉપરાંત ગ્રામ સભામાં નીચે મુજબના કર્મચારીની હાજરી હોય છે.

1. તલાટી કમ મંત્રી	6. વિદ્યા સહાયકો
2. ગ્રામસેવક	7. આંગણવાડી કાર્યકારો
3. આરોગ્ય કર્મચારી	8. પશુપાલન કર્મચારી
4. ગ્રામમિત્ર	9. આશા વર્કર્સ
5. પ્રાથમિક શિક્ષકો	10. પોલીસ સ્ટાફ વગેરે

ગ્રામસભાની બેઠકોની સૂચના પંચાયત મંત્રી દ્વારા 7 દિવસ પહેલાં આપવાની હોય છે. જો ખાસ ગ્રામસભા હોય તો 3 દિવસ અગાઉ સૂચના આપવાની હોય છે. સભાના આગલા દિવસે ઘાંડી પીટીને ગ્રામજનોને જાણ કરવામાં આવે છે. ગ્રામસભાના આગલા દિવસે ગ્રામ પંચાયતની બેઠક મળે છે. જેમાં ગ્રામ સભાના એજન્ડાની ચર્ચા-વિચારણા કરવામાં આવે છે.

1.3 ગ્રામપંચાયતની રચના અને કામગીરી

1.3.1 રચના:-

500-25,000 સુધીની વસ્તી ધરાવતાં ગામમાં ગ્રામપંચાયતની રચના કરી શકાય છે. એક ગામ કે એક થી વધુ ગામો મળીને પણ એક ગ્રામ પંચાયત રચી શકે છે. ગ્રામપંચાયતના વડા-સરપંચ હોય છે. જેમને સીધી (પ્રત્યક્ષ) ચૂંટણી દ્વારા ચૂંટવામાં આવે છે. પંચાયતના સભ્ય માટેની લાયકાતમાં ગ્રામ પંચાયત ના સભ્ય બનવા માટેની ઉંમર ઓછામાં ઓછી 21 વર્ષ છે. ગ્રામ પંચાયતનો વહીવટી અધિકારી તલાટી કમ મંત્રી હોય છે. જેની સરકાર દ્વારા નિયુક્તિ

થાય છે પંચાયતમાં ST/SC માટે વસ્તી પ્રમાણે અનામત બેઠકો રાખવામાં આવે છે જે ગામમાં સામાજિક શૈક્ષણિક અને પછાત વર્ગની SEBC ની વસ્તી હોય ત્યાં ગ્રામ પંચાયતની કુલ બેઠકોની 10% બેઠકો તેમના માટે અનામત રાખવામાં આવે છે. મહિલા માટે 1/2 બેઠકો અનામત રાખવામાં આવે છે. 2023માં ગુજરાત સરકાર દ્વારા સ્થાનિક સ્વરાજની સંસ્થાઓમાં પછાત વર્ગો માટે 27 ટકા અનામત આપવાની જાહેરાત કરી છે.

બિહારમાં 2005માં સૌ પ્રથમ 50% મહિલાઓ માટે અનામત બેઠકો શરૂ કરવામાં આવી, ત્યાર બાદ છત્તીસગઢ, મણિપુર, મધ્યપ્રદેશ, રાજસ્થાન, ઉત્તરાખંડ, ઓરિસ્સા, કેરલ, ગુજરાત, હિમાચલ પ્રદેશ અને કર્ણાટકમાં પણ મહિલાઓને 50% બેઠકો અનામત આપવામાં આવી છે.

2015માં થયેલા સુધારા મુજબ ગુજરાતમાં પણ દરેક સ્તરે મહિલાઓ માટે 50%(1/2) બેઠકો અનામત રાખવાની જોગવાઈ કરવામાં આવી છે. ગ્રામ પંચાયત માટે અનામત બેઠકોની ફાળવણી કલેક્ટર દ્વારા કરવામાં આવે છે.

1.3.2 કદ

ગામ કે ગામોની વસ્તીની સંખ્યાને ધ્યાનમાં રાખીને અરૂણાચલ પ્રદેશમાં માત્ર 50 થી 300 સુધી, આસામ 6000 થી 10,000, બિહારમાં 7000 થી વધારે, છત્તીસગઢમાં 1000, ગોવામાં 1500 થી 8000, કર્ણાટકમાં 5000 થી 7000, મણિપુરમાં 300, પંજાબમાં 200 થી 1000, તેલાંગણામાં 300 થી 25000, ઉત્તર પ્રદેશમાં 1000 થી 3000, ઉત્તરાખંડમાં 500 થી 5000, હરિયાણામાં 500, હિમાચલ પ્રદેશમાં 4750 ઝારખંડમાં 5000ની વસ્તી દીઠ ગામ પંચાયતની રચના કરવામાં આવી છે. સિક્કીમ, ત્રિપુરા, પશ્ચિમબંગાળ જેવા રાજ્યોએ વસ્તીનું કોઈ ધોરણ નક્કી કર્યું નથી. ગુજરાતે 500 થી 25000 ની વસ્તી સુધીના ગામ કે ગામના સમૂહને ગ્રામ પંચાયત આપવાનું ધોરણ રાખવામાં આવ્યું છે.

1.3.3 સભ્યસંખ્યા

ગુજરાતમાં ગ્રામ પંચાયતની સભ્ય સંખ્યા ઓછામાં ઓછી 8 સભ્યો અને વધારેમાં વધારે 24 સભ્યોની હોવી જોઈએ 3000 સુધીની વસ્તી માટે ઓછામાં ઓછા 8 સભ્યો અને પછી થી દર 3000 એ 2 સભ્યો ઉમેરવામાં આવે છે. કેટલાંક રાજ્યો એ પંચાયત વિસ્તારની વસ્તીના આધારે લઘુત્તમ સભ્યો અને મહત્તમ સભ્યોની સંખ્યા ઠરાવી છે. રાજ્યવાર ગ્રામપંચાયતની સભ્ય સંખ્યા નીચે પ્રમાણે છે.

રાજ્ય	સભ્ય સંખ્યા	
1	આંધ્રપ્રદેશ	5-21
2	આસામ	10
3	ગુજરાત	8-24
4	મધ્યપ્રદેશ	10-20
5	મહારાષ્ટ્ર	7-15
6	હરિયાણા	6-20
7	હિમાલયપ્રદેશ	7-15
8	પંજાબ	5-13

9	ઓરિસ્સા	11-25
10	તામિલનાડુ	5-15
11	ઉત્તર પ્રદેશ	9-15
12	ત્રિપુરા	9-15
13	કેરાલા	8-15
14	પશ્ચિમ બંગાળ	7-25

આ સિવાય, સભ્ય સંખ્યા ઠરાવવાની બીજા પ્રકાર ફોર્મ્યુલાની જોગવાઈ છે. જે નીચે મુજબ છે.

રાજ્ય	સભ્ય સંખ્યા ઠરાવવાની ફોર્મ્યુલા
1 કર્ણાટક	400 ની વસ્તીએ 1 સભ્ય
2 બિહાર	500 ની વસ્તીએ 1 સભ્ય
3 રાજસ્થાન	3000 ની વસ્તી સુધી 9 સભ્યો અને તે પછી વધુ દર હજારની વસ્તીએ વધુ 2 સભ્યો
4 અરુણાચલ પ્રદેશ	100 વસ્તીએ 1 સભ્ય
5 મણિપુર	350 વસ્તીએ 1 સભ્ય

1.4 ગ્રામપંચાયતનાં કાર્યો

જુદાં-જુદાં રાજ્યોમાં ગ્રામપંચાયતોને સોંપવામાં આવેલ કાર્યો અને સત્તાઓનું વર્ગીકરણ નીચે મુજબ કરી શકાય.

- 1.4.1. ગ્રામવિકાસનાં કાર્યો.
- 1.4.2. નાગરિક સુવિધાનાં કાર્યો.
- 1.4.3. સામાજિક ન્યાય અંગેના કાર્યો.
- 1.4.4. રોજગારી અને ઉત્પાદનલક્ષી કાર્યો.
- 1.4.5. વ્યવસ્થા અને નિયંત્રણ તરીકેની કામગીરી
- 1.4.6. આપત્તિકાલીન રાહત કાર્યો.
- 1.4.7. આયોજન અને વહીવટને લગતાં કાર્યો.

1.4.1 ગ્રામ વિકાસનાં કાર્યો

- પ્રાથમિક શાળાના ઓરડા બનાવવા
- રંગમંચ બનાવવા
- પંચાયત ઘર બનાવવું
- શેરીઓમાં પથ્થર બેસાડવા
- ગામને જોડતા રસ્તા બનાવવાં
- રમતગમતનાં મેદાન બનાવવાં
- વ્યાયામશાળા, પુસ્તકાલય બનાવવાં
- શિક્ષણનો ફેલાવો કરવો.

1.4.2 નાગરિક સુવિધાનાં કાર્યો

- પીવાના અને ઘરવપરાશના પાણીની વ્યવસ્થા
- જાહેરકૂવા અને તળાવની મરામત અને જાળવણી.
- જાહેર સ્થળે ન્હાવા અને ધોવા માટે તથા ઢોર માટે પીવાના પાણીની વ્યવસ્થા
- શેરીઓમાં દીવાબત્તી
- જાહેર માર્ગો, ગરનાળાં, પુલની મરામત અને જાળવણી
- શેરીઓની સફાઈ અને મરામત
- જાહેર શૌચાલય અને મૂતરડી
- ખાનગી શૌચાલયની સફાઈ
- જાહેર આરોગ્યની જાળવણી માટે ગંદકી દૂર કરવી.
- સ્મશાનગૃહ અને કબ્રસ્તાનની વ્યવસ્થા
- ઢોર ડબ્બાની વ્યવસ્થા
- ઉકરડા માટે જગા નક્કી કરવી.
- ગૌચર અને સામૂહિક જમીનની વ્યવસ્થા
- પ્રસૂતિગૃહોની જાળવણી.

1.4.3 સામાજિક ન્યાય અંગેના કાર્યો

- ગરીબીની રેખા જીવતાં કુટુંબોના ઉત્કર્ષ માટે સરકારી યોજનાઓનો લાભ અપાવવા.
- પંચાયતોએ પોતાના નાણાંકીય સાધનોનો યોગ્ય હિસ્સો દલિત/શોષિત વર્ગના વસવાટવાળા વિસ્તારમાં વાપરવો.
- અસ્પૃશ્યતા નિવારણ માટે સતત પ્રયત્નશીલ રહેવું.
- સ્ત્રીઓ અને બાળકોના કલ્યાણ માટેની યોજનાઓ કાર્યાન્વિત કરવી.
- વિકલાંગો અને નિરાધાર લોકોના કલ્યાણ માટેની યોજનાઓનું અમલીકરણ કરવું.
- સફાઈ કામદારો માટે મકાનો બાંધવા.

1.4.4 રોજગારી અને ઉત્પાદન અંગેના કાર્યો

- ખેતીવાડીનો વિકાસ
- ગૃહ અને લઘુ ઉદ્યોગોનો પ્રોત્સાહન
- સહકારી પ્રવૃત્તિનો વિકાસ
- લઘુ સિંચાઈની યોજનાઓ
- મત્સ્ય ઉછેર
- ગ્રામવન
- જળ સંસ્થાનું આયોજન અને વ્યવસ્થાપન
- પશુ અને પશુસંવર્ધનની સુધારણા
- જમીન સુધારણાની યોજના

- બેકાર કે અર્ધબેકારો માટે રોજગારીની વ્યવસ્થા કરવી.

1.4.5 વ્યવસ્થા અને નિયંત્રણ તરીકેના કાર્યો

- મકાનોના બાંધકામની પરવાનગી.
- જાહેરાત, મેળા, બજાર, પ્રદર્શન વગેરેની વ્યવસ્થા અને નિયમન
- ગુનાહિત અને ગેરકાયદે વેપાર ઉપર અંકુશ
- સંડાસ, પેશાબખાનાં, ગટરના બાંધકામ ઉપર દેખરેખ અને નિયમન
- માંસ, મચ્છી બજારનું આયોજન અને દેખરેખ, કતલખાના બાંધવા
- ગામઠાણ અને જાહેર જગાની દેખરેખ અને વ્યવસ્થા
- શાકભાજી બજાર બાંધવું અને દેખરેખ રાખવી.
- ચેપી રોગ સામે સાવચેતીનાં પગલાં.
- સિનેમાગૃહ, હોટેલ, મીઠાઈઘર વગેરેની દેખરેખ અને નિયમન.
- ઉપદ્રવકારક પદાર્થોને લગતાં ધંધા અથવા વ્યાપારનું નિયમન.
- જોખમી બિસ્માર હાલતનાં મકાન રિપેર કરાવવાં અગર પાડી નાંખવાં.
- મૃત પ્રાણીઓના મડદાના નિકાલની વ્યવસ્થા
- ગૌચર, જાહેર માર્ગ કે શેરીઓનાં દબાણ દૂર કરવા.

1.4.6 આપાતકાલીન રાહત કામગીરી

- આગ ઓલવવી.
- આગ લાગે ત્યારે જાનમાલનું રક્ષણ કરવું.
- પૂર, વાવાઝોડું, અતિવૃષ્ટિ, ધરતીકંપ કે દુષ્કાળના પ્રસંગે જાનમાલના રક્ષણની વ્યવસ્થા કરવી અને અસરગ્રસ્તો માટે રાહત કામગીરી કરવી.

1.4.7 આયોજન અને વહીવટને લગતાં કાર્યો

- ગામના વિકાસનું આયોજન
- ગામની આર્થિક મોજણી
- અંદાજપત્ર બનાવવું, હિસાબો રાખવા, ફંડોનો ઉચિત ઉપયોગ કરવો, કરવેરા નાંખવા અને વસૂલ કરવા.
- સ્ટાફની ભરતી અને તાલીમની વ્યવસ્થા
- પંચાયતનાં દફતરો તૈયાર કરાવવાં અને વ્યવસ્થિત રાખવા.
- જન્મ, મરણ અને લગ્નની નોંધણી કરવી.
- સરકાર તરફથી સોંપાયેલ યોજનાઓનો અમલ કરવો.

આનો અર્થ એ નથી કે બધાં રાજ્યોએ ગ્રામપંચાયતોને આ બધાં કાર્યો અને સત્તા આપેલ છે. આનો અર્થ એ પણ નથી કે ગ્રામપંચાયતો આ બધાં કામો બજાવવા સક્ષમ છે. ખરેખર જોઈએ તો જવલ્લે જ જોવા મળતી કોઈ આદર્શ ગ્રામપંચાયત જ આ બધી કામગીરી બજાવી શકે. આથી કેટલાંક રાજ્યોએ પોતાના પંચાયત ધારામાં બે યાદી આપી છે: એક ફરજિયાત કાર્યોની યાદી અને બીજી મરજિયાત કાર્યોની યાદી. આંધ્રપ્રદેશ, તામિલનાડુ અને ત્રિપુરાના

પંચાયતધારામાં આવી બે યાદીઓ છે. પરંતુ અન્ય રાજ્યોએ આવી બબ્બે યાદી રાખવાનું ટાળ્યું છે. મોટાભાગનાં રાજ્યોએ 73માં બંધારણીય સુધારાની અનુસૂચિ-11માં દર્શાવેલાં કામો પૈકી જે કામો ગ્રામપંચાયત કક્ષાએ થઈ શકે તેવા કામો એક યા બીજા રૂપે ગ્રામપંચાયતનાં કામોની યાદીમાં સમાવ્યાં છે.

1.5 ગ્રામ પંચાયતની સમિતિઓ

- 6.5.1 સામાજિક ન્યાય સમિતિ (ફરજિયાત સમિતિ)
- 6.5.2 પાણી સમિતિ (ફરજિયાત સમિતિ)
- 6.5.3 કારોબારી સમિતિ (મરજિયાત સમિતિ)
- 6.5.4 અન્ય સમિતિ (સરકારની મંજૂરી)

1.5.1 સામાજિક ન્યાય સમિતિ

આ સમિતિની રચના ફરજિયાત છે. આ સમિતિની સભ્ય સંખ્યા વધારેમાં વધારે પાંચની રાખવામાં આવી છે. આ સમિતિમાં એક મહિલા સભ્ય રાખવી ફરજિયાત છે. જો પંચાયતમાં આવી મહિલા સભ્ય ન હોય તો ગામમાંથી કોઈ લાયકાત ધરાવતી ST/SC જાતિની કોઈ મહિલાને કો-ઓપ્ટ કરવામાં આવશે.

મુદત

આ સમિતિની મુદત પંચાયતની મુદત જેટલી એટલે કે પાંચ વર્ષની હોય છે.

રાજીનામું

સમિતિના અધ્યક્ષ અને સભ્યો ગ્રામ પંચાયતને પોતાનું રાજીનામું આપી શકે છે.

રચના

પંચાયતની આ સમિતિની રચના પોતાના ચૂંટાયેલા સભ્યોમાંથી કરે છે. આ સમિતિમાં 1 સભ્ય વાલ્મીકિ જાતિ (સફાઈ કામદાર) નો હોય છે જો આવો સભ્ય ચૂંટાયેલ ન હોય તો, પંચાયત, ગામની લાયકાત ધરાવતી આ જાતિની કોઈપણ વ્યક્તિને કો-ઓપ્ટ કરી શકે છે. બાકીની બેઠકો ગ્રામપંચાયતના અનુસૂચિત જાતિ અથવા અનુસૂચિત જનજાતિના ચૂંટાયેલા સભ્યોમાંથી નીમેને ભરે છે. જો પંચાયતમાં આવી અનુસૂચિત જાતિની મહિલા કે અનુસૂચિત જનજાતિની મહિલા ન હોય તો ગામની લાયકાત ધરાવતી આ જાતિની કોઈપણ મહિલાને કો-ઓપ્ટ કરવામાં આવે છે. આવા કો-ઓપ્ટ સભ્યો સમિતિમાં ભાગ લઈ શકે છે. અભિપ્રાય આપી છે. આ ઉપરાંત તેઓ મત પણ આપી શકે છે, તેમજ સમિતિના અધ્યક્ષ પણ બની શકે છે.

આ સમિતિના સભ્યો પોતાનામાંથી અધ્યક્ષ ચૂંટી કાઢે છે.

સામાજિક ન્યાય સમિતિના કાર્યો

1. અનુસૂચિત જાતિ/જનજાતિ, મહિલાઓ અને નબળા વર્ગના લોકોને ન્યાય આપવાનું કાર્ય કરે છે.
2. સમાજના નબળા વર્ગોમાં પ્રચલિત શિક્ષણના હેતુઓ માટે સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમો યોજવા.
3. ગ્રામપંચાયતના કોઈ અયોગ્ય નિર્ણય સામે ઠરાવ કરી, તાલુકા કક્ષાએ રજૂઆત કરી શકે છે.

4. બેઠકની કાર્યવાહીની નોંધ મંત્રી રાખે છે. અને તે નોંધ ઉપર સમિતિના અધ્યક્ષ સહી કરે છે. આ નોંધ ગ્રામ પંચાયતની સભામાં રજૂ કરવામાં આવે છે.
5. જો સામાજિક ન્યાય સમિતિના નિર્ણયથી કોઈ વ્યક્તિ નારાજ હોય તો 60 દિવસની અંદર તાલુકા પંચાયતની સામાજિક ન્યાય સમિતિને અપીલ કરી શકે છે.

સમિતિની બેઠક

આ સમિતિની સભા ત્રણ માસમાં એક વાર બોલાવવી પડે છે.

1.5.2 પાણી સમિતિ

આ સમિતિની રચના 2002 થી ફરજિયાત છે ગામના લોકોને પીવાનું શુદ્ધ પાણી પુરૂ પાડવા માટે તથા જાહેર આરોગ્યની જાળવણીની જુદી-જુદી યોજનાઓનો અમલ સારી રીતે થાય તે માટે આ સમિતિની રચના કરવામાં આવે છે.

મુદત

આ સમિતિની મુદત 2 વર્ષની અને પંચાયતની મુદત જેટલી હોય છે. છતાં આ સમિતિને તાલુકા વિકાસ અધિકારી બરખાસ્ત કરી શકે છે.

રચના

આ સમિતિના અધ્યક્ષ સરપંચ હોય છે આ સમિતિમાં 10 થી 12 સભ્યો હોય છે. જેમાં ઓછામાં ઓછી 1/3 મહિલા સભ્યો, તેમજ અનુસૂચિત જાતિ અને સનુસૂચિત જનજાતિ માટે તેમની વસતિના પ્રમાણમાં અનામત બેઠકો રાખવાની હોય છે. આ સમિતિમાં ગ્રામ પંચાયતના 5 સભ્યો-સરપંચ અને પંચાયત ઠરાવે તેવા પંચાયતના ઉપસરપંચ સહિત 4 સભ્યો, આ સભ્યો પૈકી 1 સ્ત્રી માટે, 2 અનુસૂચિત જાતિ કે અનુસૂચિત જનજાતિ અથવા સામાજિક શૈક્ષણિક પછાત વર્ગનારાખવાના હોય છે. ગ્રામ પંચાયત વિસ્તારના સ્થાનિક રહેવાસીઓ જેઓ મતદાર હોય તેમાંથી રજિસ્ટર્ડ થયેલ સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ જેવી કે સહકારી મંડળી, યુવક મંડળ, ખેડૂત મંડળ, મહિલા મંડળ વગેરેના 2 થી 3 સભ્યો હોય છે. સમિતિમાં સહકાર આપી શકે તેવા ગામના આરોગ્ય કાર્યકર, આંગણવાડી કાર્યકર, શિક્ષક, ગ્રામસેવક, તલાટી મંત્રી, પાણી પુરવઠા બોર્ડ દ્વારા નિયુક્ત તેઓના પ્રતિનિધિઓ સમિતિના કાયમી આમત્રિત ગણાય છે. તેઓ સમિતિમાં ભાગ લઈ શકે છે. બોલી શકે છે. પરંતુ મત આપી શકતા નથી. જાહેર નળની નજીકમાં રહેતા અને પાણી પુરવઠાની સ્થિતિમાં રસ લેતા એક નાગરિક આ સમિતિમાં હોય છે. ચૂંટાયેલી ગ્રામ પંચાયત અસ્તિત્વમાં ન હોય ત્યારે સરકારે નીમેલા વહીવટદાર આ સમિતિના અધ્યક્ષ બને છે અને તેઓ 1 મહિલા સભ્ય અને અન્ય 1 સ્થાનિક વ્યક્તિની આ સમિતિમાં નિમણૂક કરી શકે છે. ચૂંટાયેલી ગ્રામપંચાયત અસ્તિત્વમાં આવે ત્યારે આ સભ્યો સમિતિની સભ્યો તરીકે આપોઆપ રદ થઈ જાય છે.

રાજનામું:

સમિતિના સભ્ય કે અધ્યક્ષ ગ્રામ પંચાયતને પોતાનું રાજનામું આપીને સમિતિમાંથી છૂટા થઈ શકે છે.

કાર્યો

આ સમિતિનું મુખ્ય કાર્ય ગામના લોકોને પીવાનું શુદ્ધ પાણી મળી રહે અને સ્વાસ્થ્ય સારું રહે, તે જોવાનું છે. તેમજ પાણી વેરાની વસૂલાત કરવી, ગંદા પાણીના નિકાલ માટે

શોષખાડા બનાવવવા, પાણીનો બગાડ અટકાવવો, શૌચાલયો બનાવવા, પર્યાવરણની જાળવણી કરવી, ઉપરાંત પાણી બચાવવા લોકોમાં જાગૃતતા લાવવાના મુખ્ય કાર્યો કરે છે.

1.5.3 કારોબારી સમિતિ

ગ્રામ પંચાયતમાં આ સમિતિની રચના કરવી ફરજિયાત નથી.

મુદત

આ સમિતિની મુદત 2.5 વર્ષ અથવા પંચાયતની મુદત જેટલી હોય છે.

રચના

આ સમિતિના અધ્યક્ષ હોદ્દાની રૂએ સરપંચ બને છે. જો તેઓ ના પાડે તો ઉપસરપંચ અધ્યક્ષ બને છે. અને જો ઉપસરપંચ પણ આ હોદ્દો સ્વીકારવાની ના પાડે તો સમિતિના સભ્યો પોતાનામાંથી અધ્યક્ષની ચૂંટણી કરે છે.

આ સમિતિની સભ્ય સંખ્યા 5 (પાંચ)

- આ સમિતિમાં એક સભ્ય અનુસૂચિત જાતિજનજાતિના હોવાં જોઈએ.
- આ સમિતિમાં એક મહિલા સભ્ય હોય છે.

રાજનામું

આ સમિતિના અધ્યક્ષ અને સભ્યો પંચાયતને રાજનામું આપી પદ છોડી શકે છે.

કાર્યો

ગ્રામ પંચાયત ઠરાવ કરીને જે કાર્ય સોપે તે કરવાનું રહેશે અને આ સમિતિની બેઠક ત્રણ માસમાં ઓછામાં ઓછી એકવાર બોલાવી પડશે.

1.5.4 અન્ય સમિતિઓ

આ સમિતિઓ ઉપરાંત, ગ્રામ પંચાયત પોતાના સ્થાનિક વિકાસ કાર્યો માટે જરૂરી લાગે તેવી કોઈપણ સમિતિ સરકારની પૂર્વમંજૂરી મેળવીને રચી શકે છે. આવી કોઈ પણ સમિતિમાં પંચાયતના સભ્યો ઉપરાંત ગ્રામના વરિષ્ઠ અને અનુભવી આગેવાનો જેવા નાગરિકોની પસંદગી કરી શકાય છે. ગ્રામપંચાયત પોતે ઠરાવ કરીને જરૂરી સભ્ય સંખ્યા, મુદત, કાર્યો અને સત્તાની સોંપણી કરી શકે છે. કોઈ નિશ્ચિત યોજના કે વિકાસ કાર્ય કરવા માટે રચાયેલી આવી સમિતિ તે યોજના કે વિકાસ કાર્ય પૂરું થાય એટલે બરખાસ્ત થઈ જાય છે.

1.6 સરપંચ

સરપંચ ગ્રામ પંચાયતના વડા ગણાય છે.

જુદાં જુદાં રાજ્યોમાં ગ્રામ પંચાયતના અધ્યક્ષ અને ઉપાધ્યક્ષ જુદાં-જુદાં નામે ઓળખાય છે.

અ.નં	હોદ્દો નામ	રાજ્યો
1.	સરપંચ	ગુજરાત, મધ્યપ્રદેશ, મહારાષ્ટ્ર, ઓરિસ્સા, આંધ્રપ્રદેશ, ગોવા, હરિયાણા, પંજાબ, રાજસ્થાન, જમ્મુ કાશ્મીર અને ચંદીગઢ
2.	પ્રમુખ	આસામ, કેરાલા અને તામિલનાડુ
3.	અધ્યક્ષ	કર્ણાટક
4.	પ્રધાન	ઉત્તર પ્રદેશ, હિમાચલપ્રદેશ, ત્રિપુરા, મણિપુર, પશ્ચિમ બંગાળ, આંદોમાન-નિકોબાર
5.	મુખિયા	બિહાર
6.	સભાપતિ	સિક્કીમ
7.	ચેર પર્સન	અરુણાચલ પ્રદેશ

1.6.1 સરપંચની લાયકાત

સરપંચની લાયકાત નીચે મુજબ છે.

- તેની ઉંમર ઓછામાં ઓછી 21 વર્ષની હોવી જોઈએ.
- નાદાર જાહેર થયેલ ન હોવો જોઈએ.
- જે-તે પંચાયતની મતદારયાદીમાં તેનું નામ હોવું જોઈએ.
- પોતાના ઘરે જાજરૂ (સંડાસ)ની વ્યવસ્થા હોવી જોઈએ.
- લોક પ્રતિનિધિત્વ ધારા અંતર્ગત કોઈ પણ ગુના માટે 2 વર્ષ કે તેથી વધુ સજા પામેલ ન હોવા જોઈએ.
- 4-8-2005 થી તેને બે થી વધુ બાળકો ન હોવો જોઈએ.
- ઉપસરપંચની પણ લાયકાત સરપંચ જેવી જ હોય છે.

1.6.2 સરપંચની ચૂંટણી

સરપંચની ચૂંટણી બે પદ્ધતિથી થાય છે.

- 1 સીધી (પ્રત્યક્ષ) ચૂંટણી દ્વારા (ગ્રામ પંચાયતના નોંધાયેલા મતદારો દ્વારા અને
- 2 ગ્રામપંચાયતના ચૂંટાયેલા સભ્યો દ્વારા અથવા પરોક્ષ ચૂંટણી દ્વારા

આંધ્રપ્રદેશ બિહાર, ગુજરાત, આસામ, હિમાચલ પ્રદેશ, હરિયાણા, મધ્યપ્રદેશ, પંજાબ, ઓરિસ્સા, રાજસ્થાન, ઉત્તરપ્રદેશ અરુણાચલપ્રદેશ, તામિલનાડુ અને મણિપુરમાં સરપંચ ને સીધી ચૂંટણીમાં ચૂંટવાની ધારાકીય જોગવાઈ છે. જ્યારે કર્ણાટક, કેરાલા, ગોવા, ત્રિપુરા, મહારાષ્ટ્ર અને પશ્ચિમ બંગાળમાં સરપંચ ને પરોક્ષ ચૂંટણીથી એટલે કે પંચાયતના ચૂંટાયેલ સભ્યો દ્વારા ચૂંટવામાં આવે છે. સરપંચની મુદત પાંચ વર્ષની હોય છે.

ઉપસરપંચને આ બધા રાજ્યોમાં પરોક્ષ પદ્ધતિથી ચૂંટવામાં આવે છે.

1.6.3 સરપંચની સત્તાઓ અને કાર્યો

જુદાં જુદાં રાજ્યોમાં મુખ્યત્વે સરપંચની સત્તાઓ અને કાર્યોની નીચે પ્રમાણે છે.

નાણાકીય સત્તાઓ

- અંદાજપત્ર સમયસર તૈયાર કરવું.
- ગ્રામપંચાયતે 15 ડિસેમ્બર પહેલાં તાલુકાપંચાયતને અંદાજપત્ર મોકલવાનું હોય છે.
- ગ્રામ પંચાયતના નાણાંનું ક્યાં રોકાણ કરવાનું છે, તેનો નિર્ણય લેવો ગ્રામ પંચાયતના નાણા ઉપાડવા અને મૂકવાં
- કરવેરાના માંગણી પત્રક મંજૂર કરવા અને નોટિસો કાઢવી
- દર મહિને પંચાયત મંત્રીના સિલકના હિસાબો ચકાવવા, રજિસ્ટરમાં તેની નોંધ કરવી અને તેનો વિગતવાર અહેવાલ તાલુકા પંચાયતને મોકલી આપવો.
- પંચાયતે લીધેલ લોનના હપ્તા સમયસરમાં ભરાય તેની કાળજી રાખવી
- જીલ્લા વિકાસ નિધિનો ફાળો નિયમિત રીતે જીલ્લા પંચાયતને મોકલાય તે જોવાનું.
- વાર્ષિક હિસાબો સમયસર તૈયાર કરીને મોકલાય તે જોવું
- કોઈ પણ પ્રસંગો રૂ.500 સુધીનો આકસ્મિક પર્ય કરવો.

વહીવટી સત્તાઓ

- ગ્રામપંચાયતની બેઠકનું પ્રમુખ સ્થાન લેવું અને બેઠકનું સંચાલન કરવું.
- ગ્રામપંચાયતની સભા દર મહિને ઓછામાં ઓછી એકવાર બોલાવવી
- ગ્રામપંચાયતના અન્ય સભ્યો, કર્મચારીઓ તથા સેવકો પર નિપંત્રણ રાખવું.
- ગ્રામ પંચાયતની બધી સમિતિઓની કામગીરી પર દેખરેખ રાખવી.
- ગ્રામસભા નિયમિત રીતે યોગ્ય સમયે ભરાય તેની કાળજી રાખવી
- જરૂરી પત્રકોના રૈકોર્ડ તલાટી કમ મંત્રી પાસે તૈયાર કરાવવા.
- ગ્રામસભામાં અધ્યક્ષ સ્થાન લેવું અને ગ્રામસભાની બેઠકમાં નિયમ પ્રમાણેની કાર્યવાહી થાય તે જોવું. બેઠકમાં સરખા મત પડે તો સરપંચ (અવિશ્વાસ દરખાસ્ત સિવાય) ઠરાવમાં તેનો નિર્ણાયક મત આપી શકે છે.
- પંચાયતની મિલકતની દેખભાળ મંત્રી પાસે કરાવવી.
- તાલુકા કે જીલ્લા પંચાયતમાંથી આવતા પરિપત્રો વંચાણે લેવા અને તેની સમજ સભ્યોને આપવી અને મંત્રી પાસે તેનો અમલ કરાવવો.
- મહેસૂલી રેકર્ડ હકક પત્રક ગામના નમૂના નંબર-6 ની દરેક નોંધ વંચાણે લઈ નોંધ નીચે સહી કરવાની ફરજ
- ગામ પંચાયતના કોઈ પણ ચેક પર સહી કરવાની સત્તા
- ગ્રામપંચાયતના મંત્રીની રજા મંજૂર કરવાની સત્તા
- ગ્રામપંચાયતના સભ્યનું રાજીનામું મંજૂર કરવાની સત્તા

આયોજનની સત્તાઓ

- મિટિંગો સમયસર યોજવી
- 31 મી માર્ચ પહેલા ગ્રામપંચાયત બજેટ મંજૂર કરવું.
- કાર્યોની વહેંચણી તથા સભ્યો અને સમિતિઓને કાર્ય સોંપવું.

- જુદા-જુદા ખાતાઓની યોજનાઓનો લાભ પોતાની ગ્રામ પંચાયતને મળે એવું આયોજન કરવું.

1.6.4 ઉપસરપંચ

ઉપસરપંચ ગ્રામ પંચાયતમાં ચૂંટાયેલાં સભ્યોમાંથી જ પસંદગી કરવામાં આવે છે. એટલે કે તેમને પરોક્ષ રીતે ચૂંટવામાં આવે છે. તેમની મુદત પણ પાંચ (5) વર્ષ હોય છે તેઓ ગ્રામપંચાયત લેખિતમાં રાજીનામું આપી શકે છે. સરપંચની ગેરહાજરીમાં તેમના બધા કાર્યો ઉપસરપંચ સંભાળે છે. ગ્રામપંચાયત કે ગ્રામસભાની બેઠકમાં સંજોગોવસાત સરપંચ ગેરહાજર તો તેમની જગ્યાએ ઉપસરપંચ અધ્યક્ષ સ્થાન લે છે.

1.7 તલાટી-કમ મંત્રી (પંચાયત મંત્રી)

તલાટી-કમ-મંત્રી ગ્રામ પંચાયતના વહીવટી વડા છે. તેમની નિમણૂક રાજ્ય સરકાર કરે છે. તેઓ ગ્રામ પંચાયતની બેઠક અને ગ્રામસભામાં ફરજિયાત હાજરી આપે છે. પરંતુ તેમને મત આપવાનો અધિકાર હોતો નથી તલાટી-કમ-મંત્રી હિસાબનીશ મહેસૂલની ફરજ બજાવે છે. તલાટી-કમ-મંત્રી ગ્રામપંચાયત અને તાલુકા પંચાયતને જોડતી કડી છે.

1.7.1 તલાટી-કમ-મંત્રી સત્તા અને ફરજો

તલાટી-કમ-મંત્રી નીચે મુજબના કાર્યો કરે છે.

- જમીનના નમૂના નંબર 1 થી 18 નિયમ નમૂનામાં અદ્યતન રીતે તૈયાર કરવા પંચાયતનું અંદાજપત્ર તૈયાર કરવું.
- જમીન અંગેના રેકોર્ડ, ગ્રામ નમુના 7/12 (પાણી પત્રક) અને 8- (ખાતું) તૈયાર કરવું.
- જમીનના હકો બાબતે નમૂના-6 માં નોંધ કરવી.
- પંચાયતના બીજા કર્મચારીઓ પર દેખરેખ અને નિયંત્રણ રાખવું.
- પંચાયતની મિલકત પર દેખરેખ રાખવી
- પંચાયતોએ કરેલ ઠરાવો અને હુકમોનો અમલ કરવો.
- જમીન મહેસૂલ અને બાકી લેણાની વસૂલાત માટે ત્વરિત પગલાં ભરવાં
- બાળકના જન્મની નોંધણી 14 દિવસમાં ન કરી હોય તો લેટ ફી લઈને નોંધણી કરવી.
- મરણની નોંધણી 7 દિવસમાં ન કરાવી હોય તો દંડ તરીકે ફી લઈને નોંધણી કરવી
- ઓડિટ નોંધો દ્વારા ક્ષતિઓ કે ખામીઓ દૂર કરવી.
- મહેસૂલી અધિકારીએ સોંપેલી બધી કામગીરી કરવી.
- જૂથ ગ્રામ પંચાયત સિવાયના ગામોમાં થતા લગ્નની નોંધણી કરવી.
- ગ્રામ પંચાયતની બેઠક અંગેની દરેક સભ્યને જાણ કરવાની
- સરપંચ, ઉપસરપંચ અથવા, સભ્યોની ખાલી પડેલ જગ્યાની જાણ તાલુકા પંચાયતે કરવી.
- પંચાયતની દરેક કારોબારી હુકમનો અમલ કરાવવો
- પંચાયતને ઠરાવ કરીને કામગીરી સોંપી હોય તો પંચાયત તરીકે ફરિયાદ કે દાવાઓ કોર્ટમાં ચાલે ત્યારે પંચાયત તરફથી હાજર રહેવું.

1.8 ગ્રામસેવક

ગ્રામસેવકની નિમણૂક સરકાર દ્વારા કરવામાં આવે છે. ગ્રામસેવક વિસ્તરણ ખાતાના કર્મચારી ગણાય છે. 1952 થી ગ્રામસેવકનું પદ દાખલ કરવામાં આવ્યું. તેમનું કાર્ય ગ્રામ પંચાયતના જન સંપર્ક અધિકારી, ગ્રામપંચાયતના પથ દર્શક, ગ્રામપંચાયતના ઉદ્દીપક, ગ્રામપંચાયતના શિક્ષક તથા લોકો અને સરકાર વચ્ચેના સંયોજક તરીકેનું હોય છે. ખેતી બાગાયત, ગ્રામ વિકાસ, પંચાયત તથા સરકારના અન્ય વિભાગોની કામગીરી પણ ગ્રામસેવક કરે છે.

1.8.1 ગ્રામસેવકની કામગીરી

ગ્રામ સેવકની કામગીરીને બે પ્રકારમાં વહેચી શકાય

1 ખેતી સંબંધી કામગીરી

- કૃષિક્ષેત્રે આધુનિક પદ્ધતિનું જ્ઞાન ઉપરી અધિકારી પાસેથી મેળવીને લોકો સુધી પહોંચાડવું.
- પાક પદ્ધતિ કે પિયત પદ્ધતિ જોવા માટે નકકી કરેલ દિવસે જવું.
- દર મહિને રાત્રિ સભાનું આયોજન કરીને ખેતી વિશેની માહિતી ખેડૂતોને આપવી, ખેડૂતોને આપવી
- 1 મહિનામાં 5રાત્રિ ગામમાં રોકાવું
- 15 દિવસ ક્ષેત્રીય મુલાકાત કરવાની હોય છે.

2 વિકાસ સંબંધી કામગીરી

- જિલ્લા ગ્રામ વિકાસ એજન્સીના સોંપેલાં બધા કાર્યો કરવાં
- તાલુકા વિકાસ એજન્સીએ સોંપેલ બધા કાર્યો કરવાં
- સૌથી ગરીબ હોય તેને અગ્રિમતા આપવામાં અને યોગ્ય સહાયતા અપાવવા મદદરૂપ થવું.

1.9 ગ્રામપંચાયતની આવકના સ્ત્રોતો (સાધનો)

ગ્રામના વિકાસના કામ કરી શકે તે માટે એ જરૂરી છે કે તેની પાસે પૂરતા પ્રમાણમાં નાણાબંડોળ હોય, આ માટે પંચાયતોને તેમનાં કાર્યોમાં પહોંચી વળવા માટે આર્થિક સહાય કરવાની ફરજ પડે છે. સામાન્ય રીતે ગ્રામ પંચાયતને નાણાં માટે નીચેના ચાર સ્ત્રોત ઉપર આધાર રાખવો પડે છે.

1.9.1 ગ્રામપંચાયતોએ નાખેલા કરવેરામાંથી આવક

1.9.2 ગ્રામપંચાયતોને મળતી ગ્રાન્ટમાંથી થતી આવક

1.9.3 બિન કરવેરા સ્ત્રોતમાંથી થતી આવક

1.9.4 લોકફાળા દ્વારા થતી આવક

હવે, આપણે આ ચાર સ્ત્રોત વિશે વિગતે જોઈએ.

1.9.1 ગ્રામપંચાયતોએ નાખેલા કરવેરામાંથી આવક:

ગ્રામપંચાયતો દ્વારા જુદી-જુદી જાતના કરવેરા નાખીને આવક ઊભી કરવામાં આવે છે. જેમાં આપણે મુખ્ય આવકના સ્ત્રોતો નીચે મુજબ ગણાવી શકીએ.

1. મકાનવેરો
2. યાત્રાળુ કર (ગુજરાતમાં 1990 થી નાબૂદ)
3. ઓક્ટ્રોય (ગુજરાતમાં 2001 થી નાબૂદ)
4. મનોરંજન વેરો
5. ગામમાં દાખલ થતા વાહનો, પ્રાણીઓ ઉપરનો ટોલ
6. ગામના વાહનો, હોડીઓ, પ્રાણીઓ ઉપરનો ટોલ
7. સામાન્ય સફાઈ કર
8. કૂતરા ઉપરનો કર
9. બજારો/અઠવાડિક બજારો ઉપરની ફી
10. ગાડાં/ટાંગા ઊભા રાખવાની જગા ઉપરની ફી
11. ખાનગી સંડાસ માટેનો ખાસ સફાઈ કર
12. પાણી પૂરું પાડવાનો ચાર્જ
13. ખાસ પાણી ચાર્જ
14. વ્યવસાય વેરો
15. દીવાબત્તી વેરો
16. ગટર વેરો
17. ખાળકૂંડીનો સફાઈવેરો
18. ઢોરોની ચરાઈ ફી
19. જમીન મહેસૂલ ઉપરનો કર

ઉપરોક્ત કરવેરા ગુજરાત તેમજ દેશના ઘણા રાજ્યોમાં ગ્રામપંચાયતોને નાખવાના અધિકાર ગ્રામપંચાયતોને આપવામાં આવેલા છે. આ વેરાઓમાં ગ્રામ પંચાયતો દ્વારા જે મોટાભાગના વેરા ઉઘરાવવામાં આવે છે. તેમાં પાણીવેરો, દીવાબત્તીવેરો, મકાનવેરો, સામાન્ય સફાઈવેરો અને મનોરંજનવેરાનો સમાવેશ થાય છે.

આ વેરાઓ ઉપરાંત ભારતના કેટલાક રાજ્યોમાં અન્ય કરવેરા નાખવા અંગેની જોગવાઈ જે તે રાજ્યોના પંચાયત ધારામાં કરવામાં આવી છે જેમ કે,

1. જાહેર કામના બાંધકામો માટે ખેતીની જમીન અને રહેણાંકના મકાનો ઉપર ખાસ વેરો નાખવાની સત્તા આ રાજ્યોના પંચાયત ધારામાં છે આંધ્રપ્રદેશ, મધ્યપ્રદેશ, રાજસ્થાન પંજાબ, હરિયાણા, હિમાચલપ્રદેશ, તામિલનાડુ અને કેરાલા.
2. આંધ્રપ્રદેશ, તામિલનાડુ, મહારાષ્ટ્ર, પંજાબ રાજ્યની ગ્રામ પંચાયતને સ્ટેમ્પ ડ્યુટી પરના સરચાર્જની આવકનો પણ લાભ મળે છે.
3. મહારાષ્ટ્રના પંચાયત ધારામાં તો પંચાયતના પ્રોજેક્ટને કારણે જે જમીનને લાભ થયેલ હોય તેના ઉપરનો બેટલમેન્ટ ચાર્જ નાખવાની જોગવાઈ છે.
4. મધ્યપ્રદેશ, મહારાષ્ટ્ર, કર્ણાટક, હિમાચલપ્રદેશ અને હરિયાણા રાજ્યના પંચાયત ધારામાં પ્રાણીઓના વેચાણ ઉપર ફી લેવાની સત્તા ગ્રામપંચાયતોને આપવાની જોગવાઈ પણ કરવામાં આવેલી છે.

5. કર્ણાટક, આંધ્રપ્રદેશ અને કેરાલાના પંચાયત ધારામાં ગ્રામપંચાયતોને જાહેર ખબર પર વેરો લેવાની સત્તાની પણ જોગવાઈ કરવામાં આવેલી છે.
6. કેરાલામાંતો જમીનની મૂડીરૂપ કિંમત ઉપર ગ્રામપંચાયત જમીન શેષ પણ નાખી શકે છે.
7. રાજસ્થાનની ગ્રામપંચાયતને રોકડિયા પાક પર કરવેરો નાખવાની સત્તા છે.

1.9.2 ગ્રામ પંચાયતને મળતી ગ્રાન્ટમાંથી થતી આવક

દરેક રાજ્યના પંચાયતી ધારામાં ગ્રામ પંચાયતોને અનુદાન આપવાની જોગવાઈ હોય છે. કેટલાંક રાજ્યોમાંતો અનુદાન એકમાત્ર ગ્રામપંચાયતની આવકનું સાધન બન્યું છે. બધા રાજ્યો અને કેન્દ્ર સરકાર ગ્રામપંચાયતોને અનુદાન આપે છે. છતાં આ અંગે દેશવ્યાપી કોઈ વ્યવસ્થિત પદ્ધતિ ઉપજાવવામાં આવી નથી.

જુદાં જુદાં રાજ્યોમાં ગ્રામપંચાયતોને જે સરકારી સહાય આપવામાં આવે છે તેનો કેટલાંક દૃષ્ટાંતો આપણે જોઈએ.

1. જિલ્લા સરકારી ફંડમાંથી અનુદાન:- આ ફંડમાં જમીન મહેસૂલ આવકમાંથી 7.5% જેટલી રકમ જમા થાય છે. જેમાંથી આર્થિક પછાત એવી ગ્રામ પંચાયતોને અનુદાન અપાય છે.
2. જિલ્લા ગ્રામ ઉત્તેજન ફંડમાંથી અનુદાન કે ધિરાણ:- આ ફંડમાં પણ જમીન મહેસૂલની આવકમાંથી 7.5% જેટલી રકમ જમા થાય છે. જેનો ઉપયોગ જે પંચાયત કર કે ફી વધારીને પોતાની આવક વધારી શકે તે માટે ગ્રામ પંચાયતોને અનુદાન કે ધિરાણ (લોન) પેટે અપાય છે.
3. જિલ્લા વિકાસ ફંડમાંથી ધિરાણ:- દરેક જિલ્લા વિકાસ ફંડની સ્થાપના કરવામાં આવે છે. જેમાં દર વર્ષે ગ્રામ પંચાયત પોતાની આવકના 5%થી વધુ નહિ. તેટલી રકમ આ ફંડમાં જમા કરાવે છે. આ ફંડમાંથી ગ્રામ પંચાયતને લોન મળી શકે છે.
4. રાજ્ય સરકારી અનુદાન:- પંચાયતી ધારાની જોગવાઈ મુજબ છેલ્લા 3 વર્ષની જમીનમહેસૂલની સરેરાશ આવકના 5% રકમ આ ફંડમાં જમા કરવામાં આવે છે. આ કાયમી નિધિ છે. આ નિધિમાંથી અનુદાન મંજૂર કરવાની સત્તા વિકાસ કમિશ્નર છે. વિકાસના કામો માટે અનુદાન મેળવવા ગ્રામ પંચાયતને જિલ્લા પંચાયત સમક્ષ રજૂઆત કરવાની હોય છે.
5. સામાજિક ન્યાય નિધિના ઉપયોગ:- જિલ્લા પંચાયતે અનુસૂચિત જાતિઓ, અનુસૂચિત જનજાતિઓ તેમજ અન્ય પછાત વર્ગોના લોકો માટે જિલ્લા પંચાયતે સ્વભંડોળમાંથી અમુક નિશ્ચિત રકમ સામાજિક ન્યાય નિધિ માટે ફાળવવાની હોય છે. આ ફંડમાંથી સમાજ કલ્યાણ ક્ષેત્રનાં કામો માટે ગ્રામ પંચાયતોને સહાય મળી શકે છે.
6. પછાત તાલુકાઓના વિકાસની ગ્રાન્ટ:- રાજ્ય સરકારે જાહેર કરેલ 56 તાલુકાઓને વિકાસ કામોમાં વિશેષ અનુદાન આપવાની જોગવાઈ કરેલ છે. આ પછાત તાલુકાઓના વિકાસ માટે કેન્દ્ર અને રાજ્ય સરકાર 75:25 ના પ્રમાણમાં ગ્રાન્ટ ફાળવે છે.
7. આયોજન મંડળની ગ્રાન્ટ:- સરકારે જિલ્લા આયોજન બોર્ડ હસ્તક (1) વિવેકાધીન ગ્રાન્ટ યોજના અને (2) પ્રોત્સાહક ગ્રાન્ટ યોજના એવી બે યોજના રાખેલ છે. જેમાં

બંને ગ્રાન્ટ યોજના અંતર્ગત પંચાયતોને અનુદાન આપવામાં આવે છે. પરંતુ વિવેકાધીન ગ્રાન્ટમાંથી મંજૂર થતા વિકાસ કાર્યોમાં લોકફાળાનું ધોરણ હોતુ નથી. જ્યારે પ્રોત્સાહક ગ્રાન્ટમાં લોકફાળાનું ધોરણ રાખવામાં આવેલ છે.

8. **નાણા પંચ:-** પંચાયતી ધારામા પંચાયતોના વિકાસ કાર્યો માટે નાણા પંચની જોગવાઈ કરવામાં આવી છે. આ જોગવાઈ અનુસાર પંચાયતોને કેન્દ્ર સરકાર તરફથી 75% અને રાજ્ય સરકાર તરફથી 25% ગ્રાન્ટ વિકાસ કાર્યો માટે ફાળવવામા આવે છે.
9. **ધારાસભ્ય, સંસદસભ્યો અને કલેક્ટરને મળતી ગ્રાન્ટમાંથી મળતી આર્થિક સહાય:-** ધારાસભ્યો અને સંસદસભ્યોને તેમના વિસ્તારના વિકાસકાર્યો માટે દર વર્ષે જે ગ્રાન્ટ ફાળવવામાં આવે છે. તેમાંથી ગ્રામપંચાયતો વિકાસ કાર્યો માટે માંગણી કરી શકે છે. છેલ્લા થોડાંક વર્ષોથી રાજ્ય સરકારે જિલ્લા કલેક્ટરને પણ આવી રકમ ફાળવી છે. જેમાંથી ગ્રામ પંચાયત અનુદાન મેળવી શકે છે.

1.9.3 કરવેરા વગરની ગ્રામ પંચાયતની અન્ય આવકો

ભારતના દરેક રાજ્યના પંચાયત અધિનિયમમાં પંચાયતો ને જુદાં-જુદાં પ્રકારની ફી, દંડ કે સર્વિસ ચાર્જ દ્વારા આવક ઊભી કરવાની પરવાનગી આપવામાં આવી છે. જે નીચે મુજબ છે.

- 1 રસ્તા, તળાવ કે સરોવરની આજુબાજુમાં ઝાડના વેચાણમાંથી થતી આવક
- 2 બજાર ભરાતાં હોય તેવાં સ્થળોએ કામચલાઉ દુકાનો કે ગલ્લાઓના ભાડામાંથી થતી આવક
- 3 દેશી ખાતરના વેચાણમાંથી થતી આવક
- 4 વારિગૃહના પાણીના વેચાણમાંથી થતી આવક
- 5 ગ્રામપંચાયત પાસે ટેકટર કે ખેતી વિષયક અન્ય સાધનો હોય તો તેના ભાડામાંથી થતી આવક
- 6 મેળાનું આયોજન, અઠવાડિક બજારો, જંગલની પ્રદેશ, ચરો, ગાડા ઊભા રાખવાનું સ્ટેન્ડ વગેરેમાંથી થતી આવક

1.9.4 લોકફાળા દ્વારા થતી આવક

જ્યારે સામુદાયિક વિકાસયોજનાઓ દાખલ કરવામાં આવી હતી ત્યારે વિકાસકાર્યોમાં પ્રજાની સહભાગીદારીના પ્રતિક તરીકે લોકફાળાને આવકારમાં આવ્યો હતો. આમ બધા રાજ્યોની ગ્રામપંચાયતો નાગરિકોની સુખ સુવિધા માટેના સાર્વજનિક બાંધકામો કરવા માટે દાન સખાવત અને લોકફાળો મેળવતી હોય છે.

લોકો પોતાને પસંદ એવો કાર્યો જેવા કે શાળાના ઓરડા, દવાખાનું, બાલમંદિર, પુસ્તકાલય માટે પોતાનો યથાશક્તિફાળો આવે તો એક નવું વાતાવરણ પેદા થાય એટલું જ નહિ વિકાસ કાર્યોમાં સરકાર એકલે હાથે પહોંચી શકે નહિ. તેથી પ્રજાનો સાથ સહકાર પણ જરૂરી છે.

કેટલીક પંચાયતોમાં સંપત્તિદાન ન મળે તો શ્રમદાનને પણ આવકારવામાં આવે છે જે કે સમય જતાં વિકાસ કાર્યો માટે જોઈતા નાણા કરવેરા દ્વારા ઊભા કરાવવાનો જોક આવતાં લોકફાળો અને શ્રમદાનનો મહિમા ઘટ્યો, બીજી બાજુ પંચાયતોએ ઉત્પાદક પ્રવૃત્તિઓમાંથી આવક ઊભી કરવા. લોકફાળાનો આગ્રહ પણ વધ્યો છે.

1.10 સારાંશ

ભારતમાં પંચાયતીરાજના પાયાનું એકમ ગ્રામપંચાયતની વિગતો આ એકમમાં આપવામાં આવી છે. 73માં બંધારણીય સુધારા પશ્ચાત્ ગ્રામપંચાયતોની સ્થિતિમાં મહદ્ અંશે સુધારો જોવા મળ્યો છે. તેમ છતાં તેમને ઘણા બધા પ્રશ્નોનો સામનો કરવો પડે છે. આ પ્રશ્નોના પડકારોને ઝીલવા માટે પંચાયતીરાજની વ્યવસ્થામાં જરૂરી સુધારાઓ સમયાનુસાર કરવામાં આવ્યા છે. જેને પ્રસ્તુત એકમમાં ગ્રામપંચાયતની રચનાના કાર્યો, સમિતિઓ, આવકના સાધનોનું સંક્ષેપમાં વર્ણન કરીને સમજાવવામાં આવ્યું છે.

1.11 સંદર્ભ સૂચિ

- 1 પ્રા.બી.સી. શાહ 'ભારતમાં પંચાયતીરાજ', પાંચમી આવૃત્તિ, 2016,યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, ગુજરાત રાજ્ય, અમદાવાદ.
- 2 રમેશ એમ. શાહ અને પ્રા. બળદેવ આગજ, '73 મા બંધારણીય સુધારા પાશ્ચાદ ભારતમાં પંચાયતીરાજ' પ્રથમ આવૃત્તિ-2002, યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, ગુજરાત રાજ્ય, અમદાવાદ.
- 3 અજય પટેલ, 'ભારતીય બંધારણ અને રાજ વ્યવસ્થા'.પાંચમીઆવૃત્તિ-2020, યુવા ઉપનિષદપબ્લિકેશન, સુરત.
- 4 ડૉ.વિરેન્દ્રસિંહ જાડેજા, 'ભારતનું બંધારણ, પંચાયતી રાજ અને રાજનીતિ', પ્રથમ આવૃત્તિ-2016, કાર્વી નોલેજ પ્રેસ, જામનગર.
- 5 પીતાંબર પટેલ, 'ગુજરાત પંચાયતી રાજ'પ્રકાશક: ગુર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ.
- 6 બિપીનચંદ્ર વૈષ્ણવ, 'પંચાયત ધારો'નવ સર્જન પબ્લિકેશન અમદાવાદ, આવૃત્તિ: 2018
- 7 કેયુરભાઈ પટેલ, જયેશભાઈ જી. પટેલ, 'પંચાયતી રાજ એક અભ્યાસ' બાલા પ્રકાશન, જ્ઞાન પ્રકાશન, આવૃત્તિ: 2022, ગાંધીનગર.
- 8 વિનય શર્મા, પંચાયતી રાજ, રાજત પ્રકાશન, નई દિલ્હી.
- 9 ડૉ. અલોકકુમાર કશ્યપ, ભારત મેં પંચાયતી રાજ-ઉદભવ વિકાસ એવં વર્તમાન સ્થિતિ, ડિસ્કવરી પબ્લિશિંગ, નई દિલ્હી.
- 10 Murlidhar R. Pawar, Panchayati Raj-System in India, Garima Prakashan-Kanpur.

1.12 તમારી પ્રગતિ ચકાસો - 1

- 1 _____ એ પંચાયતીરાજ સંસ્થાઓનું બુનિયાદી એકમ છે.
- 2 ગ્રામપંચાયતના વડાને _____ કહેવામાં આવે છે.
- 3 ગ્રામપંચાયતની મુદત _____ વર્ષની હોય છે.
- 4 ગ્રામપંચાયતના વહીવટી વડા _____ હોય છે.
- 5 ગ્રામસભાના અધ્યક્ષ _____ બને છે.

જવાબ

1. ગ્રામસભા 2. સરપંચ 3. 5 4. તલાટી-કમ-મંત્રી 5. સરપંચ

તમારી પ્રગતિ ચકાસો-2

1 ગ્રામ સભાની વ્યાખ્યા આપો.

જવાબ ગ્રામપંચાયત વિસ્તારમાં મતદાર યાદીમાં નોંધાયેલા સભ્યોના મંડળને ગ્રામસભા કહેવાય છે. એટલે કે મતદાર યાદીમાં નામ ધરાવનાર દરેક સભ્યો જે તે ગ્રામસભાનો સભ્ય ગણાય છે.

2 ગ્રામ સભામાં કયા કયા કર્મચારીઓ હાજર રહે છે ?

- જવાબ
1. તલાટી-કમ-મંત્રી	6. વિદ્યા સહાયકો
2. ગ્રામસેવક	7. આંગણવાડી કાર્યકરો
3. આરોગ્ય કર્મચારી	8. પશુપાલન કર્મચારી
4. ગ્રામમિત્ર	9. આશા વર્કર્સ
5. પ્રાથમિક શિક્ષકો	10. પોલીસ સ્ટાફ વગેરે

3 સામાજિક ન્યાય સમિતિનું મુખ્ય કાર્ય શું છે ?

જવાબ અનુસૂચિત જાતિ-જનજાતિ, મહિલાઓ અને નબળા વર્ગના લોકોને ન્યાય મળે તે જોવાનું આ સમિતિનું મુખ્ય કાર્ય છે.

4 સરપંચની કોઈ પણ ત્રણ વહીવટી સત્તાઓ જણાવો ?

- જવાબ
1. પંચાયતની બેઠકમાં પ્રમુખ સ્થાન લેવું તથા સંચાલન કરવું.
 2. પંચાયતના અન્ય સભ્યો, કર્મચારીઓ તથા સેવકો પર નિયંત્રણ રાખવું.
 3. ગ્રામપંચાયતની સમિતિઓ પર દેખરેખ રાખવી.

5 ગ્રામપંચાયતના વડાને કયા-કયા રાજ્યોમાં પ્રધાન તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

જવાબ(1) ત્રિપુરા, મણિપુર, પશ્ચિમ બંગાળ, હિમાચલ પ્રદેશ અને ઉત્તર પ્રદેશ

નોંધ : વિશેષ માહિતી માટે ધ ગુજરાત પંચાયત એક્ટ-1993,

<https://www.panchayatgujarat.gov.in> અને

<https://www.panchayat.gov.in> નો ઉપયોગ કરી શકશો.

રૂપરેખા

- 2.0 ઉદ્દેશો
 - 2.1 પ્રસ્તાવના
 - 2.2 તાલુકા પંચાયત (પંચાયત સમિતિ)ની રચના
 - 2.3 તાલુકા પંચાયત (પંચાયત સમિતિ)ના કાર્યો અને સત્તાઓ
 - 2.3.1 પ્રાથમિક જરૂરિયાતો જેવી કે સ્વાસ્થ્ય, શિક્ષણ અને સફાઈ અંગેના કાર્યો
 - 2.3.2 ખેતીવાડી-સિંચાઈ અંગેની કામગીરી.
 - 2.3.3 સમાજ કલ્યાણ અને સમાજ સુરક્ષા
 - 2.3.4 પશુસંવર્ધન અંગેના કાર્યો
 - 2.3.5 નાના ઉદ્યોગો-ગ્રામદ્યોગ અંગેના કાર્યો
 - 2.3.6 અન્ય ક્ષેત્ર અંગેના કાર્યો
 - 2.4 તાલુકા પંચાયતની સમિતિઓ
 - 2.4.1 કારોબારી સમિતિ
 - 2.4.2 સામાજિક ન્યાય સમિતિ
 - 2.4.3 અન્ય મરજીયાત સમિતિઓ
 - 2.4.4 જિલ્લા આયોજન સમિતિની તાલુકાવાર પેટા સમિતિ
 - 2.5 તાલુકા પંચાયતના પ્રમુખ
 - 2.5.1 તાલુકા પંચાયતના પ્રમુખના કાર્યો અને સત્તાઓ
 - 2.5.2 તાલુકા પંચાયતના ઉપપ્રમુખના કાર્યો
 - 2.5.3 રાજીનામું કે હોદ્દા પરથી દૂર કરવા બાબત
 - 2.6 તાલુકા વિકાસ અધિકારીના કાર્યો, ફરજો અને સત્તાઓ
 - 2.7 તાલુકા પંચાયત (પંચાયત સમિતિ)ની આવકના સ્ત્રોતો (સાધનો)
 - 2.8 સારાંશ
 - 2.9 સંદર્ભ સૂચિ
 - 2.10 તમારી પ્રગતિ ચકાસો
-
- 2.0 ઉદ્દેશો

આ એકમનો અભ્યાસ કર્યા પછી તમે નીચેની બાબતો સમજી શકશો અને તેની ચર્ચા કરી શકશો.

- આ એકમનો અભ્યાસ કર્યા પછી તમે તાલુકા પંચાયત (પંચાયત સમિતિ)નું માળખું અને કાર્યો સમજી શકશો.
- તાલુકા પંચાયતના પ્રમુખ અને તાલુકા વિકાસ અધિકારીની સત્તાઓ, કાર્યો અને ફરજોને સમજી શકશો
- આ એકમથી લોકશાહીમાં સત્તાનું વિકેન્દ્રીકરણ કરવાની જરૂરિયાતને સમજાવી શકશો.

2.1 પ્રસ્તાવના

પંચાયતીરાજના ત્રિ-સ્તરીય માળખામાં તાલુકા પંચાયત એ વચલા સ્તરની પંચાયત છે. 73માં બંધારણીય સુધારા અનુસાર 20 લાખથી ઓછી વસ્તીવાળા રાજ્યો જો વચલા સ્તરની પંચાયત સ્થાપવા માંગતા ન હોય તો તેમને છૂટ આપવામાં આવી છે. આથી નાના રાજ્યોમાં તાલુકા પંચાયતો રચવામાં આવી નથી. હાલ દેશમાં કુલ 6614 તાલુકા પંચાયતો અસ્તિત્વમાં છે

ગ્રામ પંચાયતની જેમ તાલુકા પંચાયત પણ જુદાં જુદાં રાજ્યોમાં જુદાં જુદાં નામે ઓળખાય છે.

- રાજ્યવાર પંચાયત સમિતિઓનાં નામ

નામ	રાજ્ય
1 પંચાયત સમિતિ	બિહાર, હરિયાણા, હિમાચલ પ્રદેશ, મહારાષ્ટ્ર, ઓરિસ્સા, પંજાબ, રાજસ્થાન, ત્રિપુરા, પશ્ચિમ બંગાળ, આંધ્રાપ્રદેશ- નિકોબાર, ચંદીગઢ
2 તાલુકા પંચાયત	ગુજરાત, કર્ણાટક
3 જનપદ પંચાયત	મધ્ય પ્રદેશ
4 આંચલિક પંચાયત	આસામ
5 અંચલ સમિતિ	અરુણાચલ પ્રદેશ
6 મંડલ પરિષદ	આંધ્રપ્રદેશ
7 ક્ષેત્ર સમિતિ	ઉત્તરપ્રદેશ
8 પંચાયત યુનિયન	તામિલ નાડુ
9 બ્લોક પંચાયત	કેરલા
10 બ્લોક ડેવલપમેન્ટ કાઉન્સિલ	જમ્મુ કાશ્મીર

2.2 તાલુકા પંચાયતની રચના

તાલુકા પંચાયતમાં 1 લાખની વસ્તી સુધી 16 સભ્યોની બેઠકો હોય છે. અને 1 લાખથી વધારાની વસ્તી માટે 25,000 ની વસ્તીએ 2 બેઠકો (સભ્યો) વધારવામાં આવે છે. તાલુકા પંચાયતના સભ્યોની ચૂંટણી તાલુકાના મતદારો દ્વારા સીધી (પ્રત્યક્ષ) ચૂંટણીથી કરવામાં આવે છે. તાલુકા પંચાયતમાં અનુસૂચિત જાતિ (SC) અને અનુસૂચિત જનજાતિ (ST) માટે વસ્તીના પ્રમાણમાં અનામત બેઠકો રાખવામાં આવે છે. અન્ય પછાત વર્ગો (OBC, SEBC) માટે 10% બેઠકો અનામત રાખવામાં આવે છે. તેમજ મહિલાઓ માટે ગુજરાત તેમજ કેટલાંક રાજ્યોમાં 50% અનામત રાખવામાં આવે છે

તાલુકા પંચાયતની મુદત 5 વર્ષની હોય છે. તાલુકા પંચાયતમાં એક પ્રમુખ અને એક ઉપપ્રમુખ તાલુકા પંચાયતના ચૂંટાયેલાં સભ્યોમાંથી ચૂંટાયેલા સભ્યો દ્વારા નક્કી કરવામાં આવે છે. તાલુકા પંચાયતના વડા (અધ્યક્ષ) તાલુકાના પ્રમુખ હોય છે. તેમજ તાલુકા પંચાયતના વહીવટી અધિકારી તરીકે તાલુકા વિકાસ અધિકારી (T.D.O) કામ કરે છે જેની નિમણૂક સરકાર દ્વારા કરવામાં આવે છે. તાલુકા કે તેના કોઈપણ ભાગમાંના કોઈપણ મતદાર મંડળમાંથી ચૂંટાયેલા ગુજરાતના ધારાસભ્યો આવી તાલુકા પંચાયતમાં કાયમી આમંત્રિતો ગણાય છે. એટલે કે ધારાસભ્ય તાલુકા પંચાયતની બેઠકમાં ભાગ લઈ શકે છે. બોલી શકે છે. પરંતુ તેમને મત આપવાનો અધિકાર હોતો નથી.

તાલુકા પંચાયતના સભ્યો 4 પ્રકારો હોય છે.

- 1 સીધા (પ્રત્યક્ષ) ચૂંટાયેલા સભ્યો
- 2 પદનિમિત્ત સભ્યો/કાયમી આમંત્રિતો
(જુદા-જુદા રાજ્યોમાં કાયમી આમંત્રિતો વિધાનસભ્ય, સંસદસભ્ય, વિધાન પરિષદના સભ્યો, સરપંચો તાલુકામાંથી ચૂંટાયેલા જિલ્લા પંચાયતના સભ્ય, કલેક્ટરનો સમાવેશ થાય છે. ગુજરાતમાં વિધાન સભ્યને કાયમી આમંત્રિતસભ્ય ગણવામાં આવે છે.)
- 3 નિયુક્ત સભ્યો (આ પ્રકારના સભ્યો માત્ર અરૂણાચલપ્રદેશમાં જોવા મળે છે. ગુજરાતમાં હજુ સુધી કાયદા દ્વારા આ સભ્યોની જોગવાઈ કરવામાં આવી નથી.)
- 4 કો-ઓપ્ટ સભ્યો (આ પ્રકારના સભ્યો આંધ્રપ્રદેશ અને મહારાષ્ટ્રમાં જોવા મળે છે. ગુજરાતમાં હજુ સુધી કાયદા દ્વારા આવા સભ્યોની જોગવાઈ કરવામાં આવી નથી, તેમને મતાધિકાર હોતા નથી)

આ ચાર પ્રકારમાં સીધા (પ્રત્યક્ષ) ચૂંટાયેલાં સભ્યો વિશેષ સત્તા ધરાવે છે. જે અન્ય 3 પ્રકારના સભ્યો ધરાવતા નથી.

ગુજરાતમાં તાલુકા પંચાયતની ચૂંટણી પક્ષીય એટલે કે રાજકીય ધોરણે લડાય છે. તાલુકા પંચાયતની ચૂંટણી પક્ષીય ધોરણે લડાતી હોવાથી તા. 19-01-1987 થી તાલુકા પંચાયતમાં પક્ષાંતર ધારો લાગુ પડે છે. તાલુકા પંચાયતની ચૂંટણીની અન્ય જોગવાઈઓ ગ્રામ પંચાયતની ચૂંટણીની જોગવાઈઓ જેવી છે. ચૂંટણી અંગેનો વિવાદ થાય તો ચૂંટણીના પરિણામો જાહેર થયાના 30 દિવસમાં અપીલ કરવાની હોય છે.

2.3 તાલુકા પંચાયત કાર્યો અને સત્તાઓ

જુદાં-જુદાં રાજ્યોમાં તાલુકા પંચાયતોને સોંપવામાં આવેલ કાર્યો અને સત્તાઓનું વર્ગીકરણ નીચે મુજબ કરી શકાય.

2.3.1 પ્રાથમિક જરૂરિયાતો જેવી કે સ્વાસ્થ્ય, શિક્ષણ અને સફાઈ અંગેના કાર્યો

- પ્રાથમિક આરોગ્ય કેન્દ્રો, હોસ્પિટલ, પ્રસૂતિગૃહો અને ઔષધભંડારો ખોલવા અને નિભાવવા
- કુટુંબ નિયોજનનું કાર્ય કરવું.
- પ્રાથમિક શાળાની સ્થાપના અને સંચાલન કરવું.
- પ્રાથમિક શાળાના મકાન બાંધવાં, તેમાં શૌચાલયો બનાવવાં
- પ્રાથમિક શાળામાં રમત-ગમતના મેદાનો બનાવવા

- માધ્યમિક શિક્ષણ અંગેની કામગીરી કરવી
- અનૌપચારિક શિક્ષણ, પ્રૌઢ શિક્ષણ અને સમાજ શિક્ષણના કેન્દ્રો ચલાવવા
- ગ્રામ્ય પાણી પુરવઠાની યોજનાઓ અમલમાં મૂકવા પાણીની મુશ્કેલીની સમસ્યાઓ દૂર કરવી
- પાણીનું પ્રદૂષણ અટકાવવું

2.3.2 ખેતીવાડી-સિંચાઈ અંગેની કામગીરી

- ખેતીવાડીની સુધારણા કામગીરી કરવી
- સિંચાઈ કામોનું બાંધકામ કરવું
- વોટર શેડ વિકાસના કામો કરવા
- ખેતી-સિંચાઈ માટે ધિરાણની વ્યવસ્થા કરવી
- ખેડૂતો માટે તાલીમ વર્ગો અને વિસ્તરણ કાર્યક્રમો યોજવા
- ગોડાઉનો સ્થાપવા અને નિભાવવા
- જમીનની નવસાધના અને જાળવણી કરવી

2.3.3 સમાજ કલ્યાણ અને સમાજ સુરક્ષા

- અસ્પૃશ્યતા નિવારણ અંગેની કામગીરી કરવી
- અસ્પૃશ્યતા નિવારણ માટે જાગૃતતા કેળવણી
- સમાજના નબળાં વર્ગો, વિકલાંગો, નિરાધાર લોકો વૃદ્ધો, ત્યકતા, વિધવા, નિરાધાર બાળકો માટેના વિકાસની કામગીરી કરવી.
- અનાથાશ્રમો, તેમજ આશ્રમ સ્થાનો બાંધવા અને નિભાવવા.

2.3.4 પશુસંવર્ધન અંગેના કાર્યો

- પશુ ચિકિત્સાલયો અને કૃત્રિમ ગર્ભાધાન કેન્દ્રો બોલવા અને નિભાવવા
- ડેરીઓનો વિકાસ કરવો
- પશુપાલન અને પશુ સંવર્ધનને પ્રોત્સાહન આપવું.

2.3.5 નાના ઉદ્યોગો-ગ્રામદ્યોગ અંગેના કાર્યો

- ખાદી ગ્રામોદ્યોગ, કુટિર ઉદ્યોગનો વિકાસ કરવો
- તાલીમકેન્દ્રો સ્થાપવા અને નિભાવવા
- વ્યાવસાયિક માર્ગદર્શક કેન્દ્રો ચલાવવા
- રોજગારી ઊભી કરવી અને બેકારી ઓછી કરવા અંગેની કામગીરી કરવી
- સહકારી ધોરણે ધિરાણ, વેચાણ, ઉદ્યોગ અને સિંચાઈ વગેરે અંગેની સહકારી મંડળીઓ સ્થાપવી, તેમજ તેને યોગ્ય પ્રોત્સાહન પુરું પાડવું.

2.3.6 અન્ય ક્ષેત્ર અંગેના કાર્યો

- ગ્રામ વસવાટ માટે ગામતળનો વિકાસ કરવો અને ગ્રામીણ રહેઠાણોનું યોગ્ય આયોજન કરવું.

- ગ્રામપંચાયતો ઉપર વહીવટી દેખરેખ રાખવી તેમજ તેમની સાથે સંકલન સાધવું.
- રાજ્ય સરકાર તેમ કેન્દ્ર સરકાર જે કામગીરી સોંપે તેનો અમલ કરવો.
- જિલ્લા પંચાયતે સોંપલો વધારાના બધા કાર્યો કરવા.
- ઘણા રાજ્યોમાં તાલુકા પંચાયત ગ્રામ પંચાયતના અંદાજપત્રની ચકાસણી કરવાની તેમજ ગ્રામ પંચાયતના અંદાજપત્રને મંજૂર કરવાની કામગીરી કરે છે.
- ગરીબી નિવારણના કુટુંબલક્ષી કાર્યક્રમોના લાભાર્થીઓની ચકાસણી કરવાનું તેમજ તેના અમલવારીની કામગીરી કરવી.

આમ, ભારતમાં જુદાં-જુદાં રાજ્યો ઉપર જણાવ્ય મુજબની કામગીરી કરે છે. ગુજરાતમાં અધિનિયમ-1993 ની કલમ-130 હેઠળ ઉપર મુજબની કામગીરી તાલુકા પંચાયતો બજાવે છે.

2.4 તાલુકા પંચાયતની સમિતીઓ

તાલુકા પંચાયત એ પોતાના વિસ્તારમાં વિવિધ કલ્યાણકારી વિકાસના કાર્યો કરવાના હોય છે. આવા વિકાસના કાર્યો ઝડપથી અને વ્યવસ્થિત રીતે થાય તે માટે તાલુકા પંચાયત પોતાના સભ્યોમાંથી અનુભવી, આવડતવાળા સભ્યોની વિવિધ સમિતીઓની રચના કરે છે આવી સમિતીઓ મુખ્યત્વે બે છે જે ફરજિયાત રચવી જ પડે છે. (1)કારોબારી સમિતિ અને (2) સામાજિક ન્યાય સમિતિ અને

2.4.1 કારોબારી સમિતિ

- રચના

આ સમિતિની રચના ફરજિયાત છે તેની મુદત 2.5 વર્ષની હોય છે. પછી તેની પુનઃ રચના કરવામાં આવે છે પરંતુ તાલુકા પંચાયતની મુદત પૂરી થાય ત્યારે કારોબારી સમિતિની મુદત પણ પૂરી થાય છે. આ સમિતિમાં ઓછામાં ઓછા 5 સભ્યો અને વધુમાં વધુ 9 સભ્યો હોય છે. કારોબારી સમિતિની પ્રથમ બેઠકમાં સમિતિના અધ્યક્ષની ચૂંટણી કે પસંદગી કરવામાં આવે છે આવી બેઠક બોલાવવાનો અધિકાર તાલુકા વિકાસ અધિકારી ને હોય છે. તાલુકા પંચાયતના પ્રમુખ સમિતિના સભ્ય તરીકે હોય, તો હોદ્દાની રૂએ તે સમિતિના અધ્યક્ષ બને છે. જો તાલુકા પંચાયતના પ્રમુખ સમિતિના સભ્ય ન હોય અથવા તેઓ અધ્યક્ષ બનવા ના પડે તો જ સમિતિમાંથી કોઈ એક સભ્યને સમિતિના અધ્યક્ષ તરીકે ચૂંટી કાઢવામાં આવે છે.

- કારોબારી સમિતિની કામગીરી

કારોબારી સમિતિની મુખ્ય કામગીરી તાલુકા પંચાયત ઠરાવ કરીને સોંપે તેટલી બાબતોનો વહીવટ કરવાનો છે. તાલુકા પંચાયતની વહીવટી સત્તાઓ તેની સાધારણ સભાને મળેલી છે. તેથી સાધારણ સભા પોતાની કેટલીક સત્તાઓ ઠરાવ કરીને કારોબારી સમિતિને સોંપે છે. તાલુકા પંચાયત ઠરાવ કરીને સોંપે તેટલાં જ કાર્યો કારોબારી સમિતિ કરે છે. માત્ર સમિતિની રચના કરવાથી જ સમિતિને અધિકાર મળી જતાં નથી.

- કારોબારી સમિતિની પેટા સમિતિઓ

કારોબારી સમિતિ પોતાને સોંપાયેલ કાર્યોનો ઝડપી અને કાર્યક્ષમ રીતે અમલ કરાવવા માટે પોતાના સભ્યોમાંથી વધુમાં વધુ 2 પેટા સમિતિઓની રચના કરી શકે છે. આ પેટા સમિતિની મુદત 1 વર્ષની હોય છે. જરૂર હોય તો બીજા વર્ષે તેમની પુનઃ રચના કરવામાં આવે છે. આ

પેટા સમિતિ ઓ પોતાને સોપાયેલ કાર્યો અંગે કારોબારી સમિતિને માત્રને માત્ર ભલામણ કરી શકે છે. કોઈ નિર્ણય કરી શકતી નથી.

2.4.2 સામાજિક ન્યાય સમિતિ

● રચના

આ સમિતિની રચના ફરજિયાત છે. આ સમિતિની મુદત 2.5 વર્ષની હોય છે. આ સમિતિની બેઠક 3 મહિનામાં એકવાર મળે છે. આ સમિતિની સભ્ય સંખ્યા પાંચ થી વધુ નહિ તેવી તાલુકા પંચાયત નક્કી કરી તેટલી રહેશે. આમાં 1 સભ્ય વાલ્મીકિ (સફાઈ કામદાર) જાતિના હોય છે જો તાલુકા પંચાયતમાં આવો ચૂંટાયેલ સભ્ય ન હોય તો પંચાયતમાં ચૂંટાવવાની લાયકાત ધરાવનાર આ જાતિના સભ્યને કો-ઓપ્ટ કરી શકાશે.

આ સમિતિમાં બાકીના 4 સભ્યો અનુસૂચિત જાતિ અને અનુસૂચિત જનજાતિઓમાંથી ચૂંટાયેલાં તાલુકા પંચાયતના સભ્યોમાંથી નીમાશે. અને જેમાંથી 1 સભ્ય અનુસૂચિત જાતિ કે અનુસૂચિત જનજાતિની મહિલા રહે છે. જો પંચાયતમાં આવી મહિલા સભ્ય નહિ હોય તો પંચાયતના સભ્ય તરીકે ચૂંટાવાને લાયક હોય તેવી તે જાતિની મહિલાને પંચાયત કો-ઓપ્ટ કરશે. સમિતિમાં આવા કો-ઓપ્ટ સભ્યને મતાધિકાર હોય છે. પરંતુ તેઓ સમિતિના અધ્યક્ષ બની શકતા નથી.

સમિતિના સભ્યો પોતાનામાંથી અધ્યક્ષ ચૂંટી કાઢે છે. સમિતિના સભ્યો કે અધ્યક્ષ તાલુકા પંચાયતને રાજીનામું આપીને છૂટા થઈ શકે છે.

● સામાજિક ન્યાય સમિતિની કામગીરી

આ સમિતિ અનુસૂચિત જાતિઓ અને અનુસૂચિત જનજાતિઓની વ્યક્તિઓ તથા સમાજના અન્ય નબળા વર્ગોને સામાજિક ન્યાય મળે તે માટેની જરૂરી કામગીરી કરે છે. જેવી કે સમાજના નબળા વર્ગોના આરોગ્યની સાચવણી કરવી, શિક્ષણ, સાફસફાઈ, પીવા લાયક શુદ્ધ પાણીની વ્યાવસ્થા કરવી, તેમને થતા અન્યાય અને ભેદભાવના કેસોની તપાસ કરવી, તેમનામાં પ્રવૃત્તતા કુરિવાજો અને દૂષણો પ્રત્યે જાગૃતિ લાવી, તેમને દૂર કરવા, અસ્પૃશ્યતા નિવારણ, બાળકલ્યાણની કામગીરી વગેરે કાર્ય કરવાના હોય છે.

આ ઉપરાંત સમાજના નબળા વર્ગોમાં પ્રચલિત શિક્ષણના હેતુઓ માટે સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમોનું આયોજન કરવું. તેમજ આ વર્ગોને લગતી ફરિયાદો કે જેને પંચાયત દૂર કરી શકતી ન હોય તેનીયોગ્ય અધિકારીને જાણ કરવી.

સામાજિક ન્યાય સમિતિના કાર્યો અને ફરજો નિયમોથી નક્કી કરેલ હોવાથી તાલુકા પંચાયત પરત ખેંચી શકતી નથી અર્થાત તાલુકા પંચાયત આ સમિતિના કોઈ કાર્યો, ફરજો કે સત્તામાં ફેરફાર કરી શકતી નથી. સામાજિક ન્યાય સમિતિના નિર્ણયથી નારાજ વ્યક્તિને 60 દિવસોમાં જીલ્લાની સામાજિક ન્યાય સમિતિને અપીલ કરી શકે છે.

2.4.3 અન્ય મરજિયાત સમિતિઓ

તાલુકા પંચાયત ઉપરોક્ત બે સમિતિઓ ઉપરાંત કોઈ ખાસ કાર્ય માટે અથવા યોજનાના અમલ માટે રાજ્ય સરકારની પૂર્વમંજૂરી લઈને કોઈ પણ સમિતિની રચના કરી શકે છે. આવી સમિતિમાં વધુમાં વધુ સભ્યસંખ્યા 5 સુધીની હોય છે. આવી સમિતિઓની મુદત 1 વર્ષની હોય છે. જરૂર પડે તો 1 વર્ષ પછી તેની પુનર્રચના કરી શકાય છે. અને જરૂરિયાત ન હોય તેનું

વિસર્જન થાય છે. આવી દરેક સમિતિના સભ્યો પોતાનામાંથી એકની અધ્યક્ષ તરીકે ચૂંટણી કરે છે.

2.4.4 જિલ્લા આયોજન સમિતિની તાલુકાવાર પેટા સમિતિ

- જિલ્લા આયોજન સમિતિને મદદરૂપ થવા માટે ઓછામાં ઓછા 7 સભ્યોવાળી તાલુકાવાર પેટા સમિતિની રચના કરવામાં આવે છે.
- સમિતિની રચના: આ સમિતિમાં કુલ 7 સભ્યો નીચે મુજબ હોય છે.

- 1 અધ્યક્ષ:- તાલુકા
- 2 ઉપાધ્યક્ષ: પ્રાંત અધિકારી અથવા નાયબ જિલ્લા વિકાસ અધિકારી
- અન્ય 5 સભ્યોમાં
- 3 સામાજિક ન્યાય સમિતિના અધ્યક્ષ
- 4 તાલુકામાંથી ચૂંટાયેલા જિલ્લા પંચાયતના સભ્યો
- 5 તાલુકા ધારાસભ્યો (MLA)
- 6 મામલતદાર (સંબંધિત તાલુકાનો)
- 7 તાલુકા વિકાસ અધિકારી (TDO)

2.5 તાલુકા પંચાયત પ્રમુખ

તાલુકા પંચાયત (પંચાયત સમિતિ) જુદાં-જુદાં રાજ્યોમાં જુદાં-જુદાં નામે ઓળખાય છે. તેવી જ રીતે પંચાયતના મુખ્ય પદાધિકારી એટલે કે તાલુકા પંચાયતના વડા માટે પણ જુદા-જુદા રાજ્યોમાં જુદાં-જુદાં શબ્દ વપરાય છે. આમાં સૌથી વધારે જાણીતો શબ્દ ‘અધ્યક્ષ’ (ચેરપર્સન) છે રાજ્યવાર તાલુકા પંચાયતના વડાના જુદા-જુદા નામ નીચે મુજબ છે.

તાલુકા પંચાયત વડાનું નામ	રાજ્ય
અધ્યક્ષ	હરિયાણા, હિમાચલ પ્રદેશ, પંજાબ, ચંદીગઢ, જમ્મુ-કાશ્મીર, મહારાષ્ટ્ર, કર્ણાટક, ઓરિસ્સા, તામિલનાડુ, ત્રિપુરા, અરુણાચલ પ્રદેશ, પોંડિચેરી
પ્રમુખ	ગુજરાત, મધ્યપ્રદેશ, આંધ્રપ્રદેશ, બિહાર, ઉત્તરપ્રદેશ, કેરાલા, આંદોમાન-નિકોબાર
સભાપતિ	પશ્ચિમ બંગાળ

ગુજરાતમાં તાલુકા પંચાયતના વડાને પ્રમુખ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. પ્રમુખ પછીના હોદ્દેદાર એટલે કે ઉપપ્રમુખને પણ જુદાં-જુદાં રાજ્યોમાં જુદાં-જુદાં નામ જેવા કે વાઈસ ચેરપર્સન, ઉપપ્રમુખ કે ઉપસભાપતિ કે ઉપાધ્યક્ષ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

તાલુકા પંચાયતના પ્રમુખ- ઉપપ્રમુખ ચૂંટણી

તાલુકા પંચાયતમાં ચૂંટાયેલા સભ્યોના નામો પસિદ્ધ કરવામાં આવે તે તારીખથી 4 અઠવાડિયાની અંદર જિલ્લા વિકાસ અધિકારી (D.D.O) જે તારીખ નક્કી કરે, તે દિવસે તાલુકા પંચાયતની પ્રથમ બેઠક મળે છે. આ બેઠકમાં જિલ્લા વિકાસ અધિકારી કાર્યકારી પ્રમુખ તરીકે જેને નિયુક્ત કરે તે બેઠકમાં અધ્યક્ષ સ્થાન લે છે. જો કે અધ્યક્ષસ્થાન લેનાર સભ્યને મત આપવાનો અધિકાર હોતો નથી પ્રથમ બેઠકમાં માત્ર પ્રમુખ અને ઉપપ્રમુખની ચૂંટણીની જ

કાર્યવાહી કરવામાં આવે છે. પ્રમુખ અને ઉપપ્રમુખની ચૂંટણીના પરિણામની ઘોષણા થઈ ગયા પછી બેઠકની કાર્યવાહી પૂરી થાય છે. જો પ્રમુખ અને ઉપપ્રમુખની ચૂંટણીમાં બે ઉમેદવારોને સરખા મતો મળે છે તો અધ્યક્ષ સ્થાન લેનારની હાજરીમાં ચિઠ્ઠી નાખી કે ચિઠ્ઠી ઉપાડીને નિર્ણય કરવામાં આવે છે.

2.5.1 તાલુકા પંચાયતના પ્રમુખનાં કાર્યો અને સત્તાઓ

- તાલુકા પંચાયતની બેઠક બોલાવે છે.
- તાલુકા પંચાયતની બેઠકોમાં અધ્યક્ષ સ્થાન લે છે. અને આ બેઠકોનું સંચાલન કરે છે.
- તાલુકા પંચાયતના આર્થિક અને કારોબારી વહીવટ પર દેખરેખ રાખે છે.
- તાલુકા પંચાયતની કોઈ સમિતિમાં સભ્યો તરીકે પ્રમુખ હોય તો તે સમિતિમાં હોદ્દોની રૂએ તાલુકા પંચાયતના પ્રમુખ અધ્યક્ષ બને છે.
- તાલુકા પંચાયતમાં કરેલા ઠરાવો અને નિર્ણયોનો અમલ તાલુકા વિકાસ અધિકારી (T.D.O) કરાવે છે.
- તાલુકા પંચાયતની વિવિધ સમિતિઓના કાર્યોને જોવાનું અને સલાહ આપવાનું કાર્ય કરે છે.
- કોઈ પણ આકસ્મિક પ્રસંગે જરૂર જણાય તો કોઈ પણ કૃત્ય લોકહિત માટે તાત્કાલિક કરવાની અથવા બંધ કરવાની અથવા મોકૂફ રાખવાની સત્તા ધરાવે છે. આ માટે તાલુકા ફંડમાંથી ખર્ચ કરવાની સત્તા પણ પ્રમુખ ધરાવે છે.

2.5.2 તાલુકા પંચાયતના ઉપપ્રમુખના કાર્યો

- તાલુકા પંચાયતના ઉપપ્રમુખ પ્રમુખની ગેરહાજરીમાં બેઠકોનું અધ્યક્ષસ્થાન લે છે અને બેઠકનું સંચાલન કરે છે.
- રાજ્ય સરકારના નિયમોને આધીન રહીને તાલુકા પ્રમુખ વખતો-વખત જે કાર્યો અને સત્તાઓ લેખિતમાં સોંપે તે પ્રમાણેની કામગીરી કરવાની હોય છે.

2.5.3 રાજનામું કે હોદ્દા પરથી દૂર કરવા બાબત

તાલુકા પંચાયતનો સભ્ય પ્રમુખને પોતાનું રાજનામું લેખિતમાં આપી શકે છે ઉપપ્રમુખ તાલુકા પંચાયતને લેખિતમાં રાજનામું આપી શકે છે. તાલુકા પંચાયતના પ્રમુખ જિલ્લા પંચાયતને લેખિતમાં રાજનામું આપી હોદ્દા પરથી દૂર થઈ શકે છે. રાજનામું અંગે કોઈ તકરાર ઊભી થાય તો રાજનામું અમલમાં આવ્યાની તારીખથી 30 દિવસની અંદર વિકાસ કમિશ્નરને લેખિતમાં ફરિયાદ કરવાની હોય છે 30 દિવસ પછી કોઈ તકરાર ચાલતી નથી.

તાલુકા પંચાયતના પ્રમુખ કે ઉપપ્રમુખ વિરુદ્ધ તાલુકા પંચાયતનો કોઈ પણ સભ્ય નિયત ફોર્મમાં કુલ સભ્યોના 50% સભ્યોની સહીથી અવિશ્વાસ પ્રસ્તાવ રજૂ કરી શકે છે, જો અવિશ્વાસનો ઠરાવ કુલ સભ્યોના 2/3 સભ્યોની બહુમતી થી પસાર કરવામાં આવે તો, ઠરાવ પસાર કર્યાની તારીખથી 3 દિવસમાં હોદ્દા પરથી રાજનામું આપવું પડે છે.

એ જ રીતે તાલુકા પંચાયતના કોઈ સભ્ય, ઉપપ્રમુખ કે પ્રમુખ પોતાની ફરજ બજાવવામાં બેદરકારી દાખવે, સત્તાનો દુરુપયોગ કરે અથવા ફરજ બજાવવા અસમર્થ થયા હોય તો યોગ્ય કાર્યવાહી કરીને જિલ્લા વિકાસ અધિકારી (D.D.O) જે-તે સભ્ય, ઉપપ્રમુખ કે પ્રમુખને હોદ્દા પરથી દૂર કરી શકે છે. એવી જ રીતે કોઈ સભ્ય, ઉપપ્રમુખ કે પ્રમુખ સામે

કોઈપણ ગુનામાં ફોજદારી કાર્યવાહી થઈ હોય કે કાર્યવાહી દરમિયાન જેલમાં અટકમાં રાખવામાં આવ્યા હોય તો જિલ્લા વિકાસ અધિકારી (D.D.O) જે-તે સભ્ય, ઉપપ્રમુખ કે પ્રમુખને હોદ્દા પરથી દૂર કરી શકે છે આવા જિલ્લા વિકાસ અધિકારી(D.D.O)ના હુકમની વિરુદ્ધમાં અપીલ, હુકમ કર્યાની તારીખથી 30 દિવસની મુદતની અંદર રાજ્ય સરકારને કરી શકાય છે.

2.6 તાલુકા વિકાસ અધિકારીના કાર્યો ફરજો અને સત્તાઓ

દરેક તાલુકા પંચાયતમાં તાલુકા પંચાયત માટે એક મંત્રી (સેક્રેટરી) હોય છે. જેની નિયુક્તિ રાજ્ય સરકાર કરે છે જુદાં-જુદાં રાજ્યોમાં તાલુકા પંચાયતના મંત્રી (વહીવટી વડા)ને જુદા જુદા નામથી ઓળખવામા આવે છે. જેમ કે તાલુકા વિકાસ અધિકારી (Taluka Development Officer-T.D.O) બ્લોક ડેવલપમેન્ટ ઓફિસર (B.D.O)અથવા મુખ્ય વહીવટી અધિકારી (Chief Executive Officer) તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. ગુજરાતમાં તાલુકા પંચાયતના વહીવટી વડાને તાલુકા વિકાસ અધિકારી (T.D.O) તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

આ અધિકારીની મુખ્ય ફરજો અને સત્તા નીચે પ્રમાણે છે.

તાલુકા વિકાસ અધિકારીનાં કાર્યો, ફરજો અને સત્તાઓ

- પંચાયત સમિતિના તમામ અધિકારીઓ કર્મચારીઓ અને સેવકોની ફરજો નક્કી કરે છે વધારાના કાર્યો સોંપી શકે છે.
- તાબાના અધિકારીઓ/કર્મચારીઓની રજા મંજૂર કરે છે.
- અધિકારીઓ/કર્મચારીઓ પાસેથી ખુલાસો માંગી શકે છે.
- અધિકારીઓ, કર્મચારીઓ, સેવકોના ગુપ્ત રેકોર્ડની લખવાની સત્તા ધરાવે છે.
- પંચાયતના તમામ દફતરો/દસ્તાવેજો પોતાના કબજામાં રાખે છે.
- તાલુકા પંચાયતની તમામ પ્રવૃત્તિઓની બાબતમાં દેખરેખ અને નિયંત્રણ રાખે છે.
- તાલુકા ફંડ (નિધિ)માંથી નાણાં ઉપાડવાની અને ખર્ચ કરવાની સત્તા ધરાવે છે.
- પંચાયતની બેઠકો બોલાવવાની કાર્યસૂચિ-નોટિસ તૈયાર કરે છે.
- તાલુકાપંચાયતની બેઠકોમાં કે તેની કોઈ પણ સમિતિમાં હાજર રહેવાની સત્તા ધરાવે છે.
- તાલુકા પંચાયતની બીજી ફરજો કોઈ પણ સમિતિને સોંપવામાં આવી ન હોય તે બજાવે છે.
- ગ્રામ પંચાયતની પ્રથમ બેઠકની તારીખ નક્કી કરવાની સત્તા ધરાવે છે.
- ગ્રામ પંચાયતના સભ્ય, ઉપસરપંચના રાજીનામાના તકરારમાં તેઓ નિર્ણય લેવાની સત્તા ધરાવે છે.
- જિલ્લા પંચાયત તેમજ રાજ્ય સરકાર દ્વારા સોંપાયેલા બીજા કાર્યો બજાવે છે.

ગુજરાતમાં પંચાયત અધિનિયમ 1993 હેઠળ કરવામાં આવેલ જોગવાઈઓ અનુસાર તાલુકા વિકાસ અધિકારી ઉપર પ્રમાણેની સત્તા ભોગવે છે અને ફરજો બજાવે છે.

મહારાષ્ટ્ર, મણિપુર અને ઓરિસ્સામાં બી.ડી.ઓ (બ્લોક ડેવલપમેન્ટ ઓફિસર) પાસે વહીવટી સત્તા હોય છે. મધ્યપ્રદેશમાં પંચાયત સમિતિના વહીવટી વડા તરીકે મુખ્ય વહીવટી અધિકારી હોય છે. ત્યાં બ્લોક ડેવલપમેન્ટ ઓફિસર (BDO) વધારાના મુખ્ય વહીવટી

અધિકારી હોઈ તેમની વચ્ચે કામની જે વહેચણી થઈ હોય તે પ્રમાણે ફરજ બજાવવાની હોય છે પંજાબમાં પંચાયત સમિતિના વહીવટી વડાને બી.ડી.પી.ઓ (BDPO-બ્લોક ડેવલપમેન્ટ અને પંચાયત ઓફિસર) કહેવાય આવે છે. રાજસ્થાનમાં પંચાયત સમિતિના વહીવટી વડા તરીકે બ્લોક ડેવલપમેન્ટ ઓફિસર હોય છે અને સાથો સાથ તે સમિતિના મંત્રી પણ હોય છે. ઉત્તરપ્રદેશમાં બ્લોક ડેવલપમેન્ટ ઓફિસર વહીવટી વડા તરીકેની ફરજ બજાવે છે. તામિલનાડુમાં પંચાયત સમિતિના મુખ્ય વહીવટી અધિકારીને બી.ડી.ઓ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. તેમની સહાયમાં એક વધારાના બી.ડી.ઓ. અને એક નાયબ બી.ડી.ઓ. આપવામાં આવેલ છે. આ ત્રણેય અધિકારીઓ વચ્ચે કામની વહેચણી કરવામાં આવેલી હોય છે. ટૂંકમાં, કેટલાક રાજ્યોમાં બ્લોક ડેવલપમેન્ટ ઓફિસર/તાલુકા વિકાસ અધિકારી મુખ્ય વહીવટી અધિકારી તરીકેની ફરજો બજાવે છે.

2.7 તાલુકા પંચાયત (પંચાયત સમિતિ) ની આવકના સ્ત્રોતો (સાધનો)

તાલુકા પંચાયત (પંચાયત સમિતિ)ના આવકના સ્ત્રોતો નીચે મુજબના છે અન્ય રાજ્યોમાં પણ તાલુકા પંચાયતો જે કર, ફી, ટોલ અને સેસ નાખી શકે છે. તેનું સમગ્રીકરણ પણ નીચેની યાદીમાં છે. દરેક તાલુકામાં એક ફંડ હોય છે જે તાલુકા ફંડ તરીકે ઓળખાય છે. જેમાં તાલુકા પંચાયતની નીચેની આવકો જમા કરવામાં આવે છે.

- તાલુકા પંચાયત દ્વારા નાખવામાં આવેલ કર, ફી, ટોલ અને સેસની આવક
- મેળા ઉપરનો વેરો માર્કેટનો, વેરો
- સ્ટેમ્પ ડ્યૂટીમાંથી થતી આવક
- થિયેટર અને મનોરંજન વેરો
- ખેતીની જમીન ઉપરનો વિકાસ વેરો
- તાલુકા પંચાયતને પ્રાપ્ત થતી કોઈ મિલકતની આવક કે ઊપજ, ભાડાં તરીકે થતી આવક
- ફોજદારી કેસમાં કોઈ પણ દંડની રકમ સિવાયની બીજી ગુનેગારી તરીકે વસૂલેલી રકમ
- ક્યરો, છાણ, મૂળ અથવા પશુઓના મડદાની વેચાણ દ્વારા આવક
- ઘાસના વેચાણ દ્વારા આવક
- વાહનોની રજીસ્ટ્રેશન ફી
- પીવાના પાણી અને સિંચાઈના પાણી માટેનો કર
- દીવાબત્તી વેરો
- જિલ્લા પંચાયત કે રાજ્ય સરકારે આપેલા ફાળા કે બક્ષિસની રકમો
- જિલ્લા પંચાયત કે રાજ્ય સરકારમાંથી લીધેલ લોનની રકમ
- તાલુકા પંચાયતને કોઈ વ્યક્તિ કે સંસ્થા કે કંપની દ્વારા મળેલ બક્ષિસ કે ફાળાની રકમો
- રાજ્યસરકાર અને કેન્દ્ર સરકારની વિવિધ યોજના હેઠળ મળતી ગ્રાન્ટ

તાલુકા પંચાયતમાં કર, ફી, ટોલ, અને સેસ નાખવાની સૌથી વધારે વ્યાપક સત્તા ગુજરાત રાજ્યે આપેલ છે. જ્યારે આંધ્રપ્રદેશ, આસામ, કર્ણાટક, કેરાલા, પશ્ચિમ બંગાળ અને ત્રિપુરામાં

પંચાયત સમિતિઓને આવા કરવેરા નાંખવાની સત્તા હોતી નથી. પરંતુ તે ઉપરોક્ત જણાવ્યા પૈકીના કેટલાંક ટોલ કે ફી નાખી શકે છે. ગુજરાત, રાજસ્થાન, મધ્યપ્રદેશ, ઉત્તર પ્રદેશ જેવા રાજ્યોએ પંચાયત સમિતિઓને કેટલાક કર નાખવાની સત્તા પણ આપી છે જેમ કે ગુજરાતમાં તાલુકા પંચાયત રાજ્ય સરકારની સ્ટેમ્પ ડ્યૂટી ઉપર વધારો નાખી શકે છે. રાજસ્થાનમાં પંચાયત સમિતિઓ શિક્ષણ વેરો અને વ્યવસાય વેરો નાંખી શકે છે. ઉત્તર પ્રદેશમાં પંચાયત સમિતિઓને વીજળી વેરો અને પાણીવેરો નાખવાની સત્તા હોય છે. મધ્ય પ્રદેશમાં પંચાયત સમિતિઓ મનોરંજન વેરો, થિયેટર વેરો અને ખેતીની જમીન ઉપર વિકાસ વેરો નાંખી શકે છે. ઓરિસ્સા રાજ્યમાં પંચાયત સમિતિઓને કોઈ પણ પ્રકારના કરવેરા નાંખવાની સત્તા હોતી નથી.

• તાલુકા ફંડનો ઉપયોગ

ગુજરાતમાં તાલુકા ફંડની તમામ આવકનો ઉપયોગ ગુજરાત પંચાયત અધિનિયમ, 1993 હેઠળ કરવામાં આવેલ નિર્ધારિત કાર્યો માટે કરવામાં આવે છે. તાલુકા પંચાયતે લીધેલ કોઈપણ લોનના દાખલામાં લોનના હપ્તાની ચૂકવણી, તેના વ્યાજની ચૂકવણી કે તેના મુદલની ચૂકવણી એ તાલુકા ફંડ પર પ્રથમ બોજો ગણાશે. તેથી તાલુકા ફંડમાં જમા થયેલ રકમમાંથી ઉપયોગ સૌ પ્રથમ આવી લોનને ચૂકવણી કરવામાં આવે છે અને પછી વધેલ રકમમાંથી નિર્ધારિત કાર્યો કરવા માટે રકમ ફાળવવામાં આવે છે. તાલુકા ફંડમાંથી લોનની ચૂકવણી અને નિર્ધારિત કાર્યો માટેની રકમો ફાળવણી બાદ પણ જો તાલુકા ફંડમાં રકમ જમા બચે તો જો ચાલુ ખર્ચ માટે જોઈતા ન હોય તો ઠરાવ કરીને યોગ્ય રીતે રોકાણ કરી શકાય છે.

2.8 સારાંશ

આમ, પંચાયતીરાજની પ્રથામાં તાલુકા પંચાયત (પંચાયત સમિતિ) વચલા સ્તરે આવેલું અંગ છે. તાલુકા પંચાયતની રચનામાં સૌથી વધુ ચર્ચાસ્પદ પાસું તેના સભ્યોની પરોક્ષ ચૂંટણી પ્રથા છે બળવંતરાય મહેતા કમિટીએ પંચાયતીરાજની યોજનામાં પંચાયત સમિતિને ખૂબ જ અગત્યનું સ્થાન આપ્યું છે. મહારાષ્ટ્ર અને ગુજરાતને બાદ કરતાં બાકીના બધા રાજ્યોએ પંચાયત સમિતિને સામુદાયિક વિકાસ કાર્યોના અમલની જવાબદારી સોંપી છે. પંચાયત સમિતિ પાસે આવકનો કોઈ મોટો સ્ત્રોત નથી. મહંદ અંશે તેને જિલ્લા પંચાયત કે રાજ્ય સરકારની મદદ ઉપર નભવું પડે છે. તેમ છતાં પંચાયતીરાજની વ્યવસ્થામાં તાલુકાપંચાયત (પંચાયત સમિતિ)નું મહત્વનું સ્થાન રહેલું છે. પ્રસ્તુત એકમમાં તાલુકા પંચાયતની રચના, તેની સત્તાઓ, ફરજો, કાર્યો, સમિતિઓ અને આવકના સાધનોનું સક્ષેપમાં વર્ણન કરીને સમજાવવામાં આવ્યું છે.

2.9 સંદર્ભ સૂચિ

- 1 પ્રા.બી.સી. શાહ 'ભારતમાં પંચાયતીરાજ', પાંચમી આવૃત્તિ, 2016, યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, ગુજરાત રાજ્ય, અમદાવાદ.
- 2 રમેશ એમ. શાહ અને પ્રા. બળદેવ આગજા, '73 મા બંધારણીય સુધારા પાશ્ચાદ ભારતમાં પંચાયતીરાજ' પ્રથમ આવૃત્તિ-2002, યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, ગુજરાત રાજ્ય, અમદાવાદ.
- 3 અજય પટેલ, 'ભારતીય બંધારણ અને રાજ વ્યવસ્થા'. પાંચમી આવૃત્તિ-2020, યુવા ઉપનિષદ પબ્લિકેશન, સુરત.

- 4 ડૉ.વિરેન્દ્રસિંહ જાડેજા, 'ભારતનું બંધારણ, પંચાયતી રાજ અને રાજનીતિ', પ્રથમ આવૃત્તિ-2016, કાર્વી નોલેજ પ્રેસ, જામનગર.
- 5 પીતાંબર પટેલ, 'ગુજરાત પંચાયતી રાજ' પ્રકાશક: ગુર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ.
- 6 બિપીનચંદ્ર વૈષ્ણવ, 'પંચાયત ધારો' નવ સર્જન પબ્લિકેશન અમદાવાદ, આવૃત્તિ: 2018
- 7 કેયુરભાઈ પટેલ, જયેશભાઈ જી. પટેલ, 'પંચાયતી રાજ એક અભ્યાસ' બાલા પ્રકાશન, જ્ઞાન પ્રકાશન, આવૃત્તિ: 2022, ગાંધીનગર.
- 8 વિનય શર્મા, પંચાયતી રાજ, રાજત પ્રકાશન, નई દિલ્હી.
- 9 ડૉ. અલોકકુમાર કશ્યપ, ભારત મેં પંચાયતી રાજ-ઉદ્ભવ વિકાસ ંવં વર્તમાન સ્થિતિ, ડિસ્કવરી પબ્લિશિંગ, નई દિલ્હી.
- 10 Murlidhar R. Pawar, Panchayati Raj-System in India, Garima Prakashan-Kanpur.

2.10 તમારી પ્રગતિ ચકાસો-1

- 1 _____ એ પંચાયતીરાજ સંસ્થાઓનું વયલા સ્તરનું એકમ છે.
- 2 તાલુકા પંચાયતના વહીવટી વડા _____ હોય છે.
- 3 ઉત્તર પ્રદેશમાં તાલુકા પંચાયતને _____ નામ થી ઓળખવામાં આવે છે.
- 4 તાલુકા પંચાયતના વહીવટ વડાને _____ રાજ્યમાં સભાપતિ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.
- 5 સામાજિક ન્યાય સમિતિમાં વધારેમાં વધારે _____ સભ્યો હોય છે.

જવાબ (1) તાલુકા પંચાયત

(2) તાલુકા વિકાસ અધિકારી

(3) ક્ષેત્ર પંચાયત

(4) પશ્ચિમબંગાળ

(5) 5

તમારી પ્રગતિ ચકાસો-2

- 1 તાલુકા પંચાયતને 'પંચાયત સમિતિ' તરીકે ઓળખવામાં આવતાં કોઈ પણ પાંચ રાજ્યોના નામ આપો.

જવાબ: બિહાર, હરિયાણા, હિમાચલ પ્રદેશ, મહારાષ્ટ્ર, ઓરિસ્સા પ્રંજબ, રાજસ્થાન, ત્રિપુરા અને પશ્ચિમ બંગાળ,

- 2 તાલુકા પંચાયતના વડાને કયા-કયા રાજ્યોમાં પ્રમુખ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

જવાબ: ગુજરાત, આંધ્રપ્રદેશ, બિહાર, મધ્યપ્રદેશ, ઉત્તરપ્રદેશ, કેરાલા, આંદામાન-નિકોબાર

- 3 તાલુકા પંચાયતમાં કયા-કયા ચાર પ્રકારના સભ્યો હોય છે.

જવાબ: (1) સીધા ચૂંટાયેલાં સભ્યો

- (2) પદ નિમિત્ત સભા/નિયંત્રિત સભ્યો/કાયમી આમંત્રિતો
- (3) નિયુક્ત સભ્યો
- (4) કો-ઓપ્ટ સભ્યો

4 તાલુકા પંચાયતની ફરજિયાત સમિતિના નામ આપો

જવાબ: (1) કારોબારી સમિતિ (2) સામાજિક ન્યાય સમિતિ

5 કારોબારી સમિતિની મુદત કેટલી હોય છે. અને તેની સભ્ય-સંખ્યા જણાવો

જવાબ: મુદત 2.5 વર્ષની હોય છે અને તેની સભ્ય સંખ્યા ઓછામાં ઓછા 5 સભ્યો અને વધુમાં વધુ 9 સભ્યો હોય છે.

નોંધ : વિશેષ માહિતી માટે ધ ગુજરાત પંચાયત એક્ટ-1993,

<https://www.panchayatgujarat.gov.in> અને

<https://www.panchayat.gov.in> નો ઉપયોગ કરી શકશો.

રૂપરેખા

- 3.0 ઉદ્દેશો
- 3.1 પ્રસ્તાવના
- 3.2 જિલ્લા પંચાયત (જિલ્લા પરિષદ)ની રચના
- 3.3 જિલ્લા પંચાયત (જિલ્લા પરિષદ)ના કાર્યો અને સત્તાઓ
 - 3.3.1 શિક્ષણ અંગેની કામગીરી
 - 3.3.2 સ્વાસ્થ્ય અને સફાઈ અંગેની કામગીરી
 - 3.3.3 ખેતીવાડી-સિંચાઈ અંગેની કામગીરી
 - 3.3.4 સમાજકલ્યાણ અને સમાજ સુરક્ષા અંગેની કામગીરી
 - 3.3.5 પશુસંવર્ધન અને પશુપાલન અંગેની કામગીરી
 - 3.3.6 બાંધકામ અંગેની કામગીરી
 - 3.3.7 નાના ઉદ્યોગો/ગ્રામોદ્યોગ અંગેની કામગીરી
 - 3.3.8 જિલ્લા પંચાયત (જિલ્લા પરિષદ)ની સત્તાઓ
- 3.4 જિલ્લા પંચાયત (જિલ્લા પરિષદ)ની સમિતિઓ
 - 3.4.1 કારોબારી સમિતિ
 - 3.4.2 સામાજિક ન્યાય સમિતિ
 - 3.4.3 જિલ્લા શિક્ષણ સમિતિ
 - 3.4.4 જાહેર બાંધકામ સમિતિ
 - 3.4.5 જાહેર આરોગ્ય સમિતિ
 - 3.4.6 20 મુદ્દા અમલીકરણ અને સમીક્ષા સમિતિ
 - 3.4.7 અપીલ સમિતિ
 - 3.4.8 ઉત્પાદન, સહકાર અને સિંચાઈ સમિતિ
 - 3.4.9 મહિલા, બાળવિકાસ અને યુવા વિકાસ સમિતિ
 - 3.4.10 હળપતિ અને ભૂમિહીન ખેતમજૂરોની આવાસ બાંધકામ સમિતિ
- 3.5 જિલ્લા પંચાયતના પ્રમુખ
 - 3.5.1 જિલ્લા પંચાયતના પ્રમુખના કાર્યો
 - 3.5.2 જિલ્લા પંચાયતના ઉપપ્રમુખનાં કાર્યો
 - 3.5.3 જિલ્લા પંચાયતના સભ્યો, ઉપપ્રમુખ અને પ્રમુખનું રાજીનામું કે હોદ્દા પરથી દૂર કરવા બાબત

3.6 જિલ્લા વિકાસ અધિકારી

3.7 જિલ્લા પંચાયત (જિલ્લા પરિષદ)ની આવકના સ્ત્રોતો (સાધનો)

3.8 સારાંશ

3.9 સંદર્ભ સૂચિ

3.10 તમારી પ્રગતિ ચકાસો

3.0 ઉદ્દેશો

આ એકમનો અભ્યાસ કર્યા પછી તમે નીચેની બાબતો સમજી શકશો અને તેની ચર્ચા કરી શકશો.

- આ એકમનો અભ્યાસ કર્યા પછી તમે જિલ્લા પંચાયત (જિલ્લા પરિષદ)નું માળખું અને કાર્યો સમજી શકશો.
- જિલ્લા પંચાયત પ્રમુખ અને જિલ્લા વિકાસ અધિકારીની સત્તાઓ, કાર્યો અને ફરજોને સમજી શકશો.
- આ એકમથી લોકશાહીમાં સત્તાનું વિકેન્દ્રીકરણ કરવાની જરૂરિયાતને સમજાવી શકશો.

3.1 પ્રસ્તાવના

ત્રિસ્તરીય પંચાયતીરાજમાં સૌથી ઉપરનું સ્તર અર્થાત ત્રીજું સ્તર જિલ્લા પંચાયત છે. જિલ્લા પંચાયતનું મુખ્ય મથક રાજ્ય સરકાર હુકમ કરીને ઠરાવે તે સ્થળે રહે છે. સમગ્ર દેશમાં મીઝોરમ, મેઘાલય નાગાલેન્ડ, દિલ્હી અને ચંદીગઢ સિવાયના તમામ રાજ્યો અને સંઘપ્રદેશોમાં જિલ્લા પંચાયતોની રચના કરવામાં આવી છે. જુદાં જુદાં રાજ્યોમાં જિલ્લા પંચાયતને જુદા જુદા નામથી ઓળખવામાં આવે છે જે નીચે પ્રમાણે છે.

નામ	રાજ્યો
● જિલ્લા પરિષદ	આંધ્રપ્રદેશ, આસામ, બિહાર, હરિયાણા, હિમાચલપ્રદેશ, મહારાષ્ટ્ર, ઓરિસ્સા, પંજાબ, રાજસ્થાન, ત્રિપુરા, પશ્ચિમ બંગાળ, અરુણાચલ પ્રદેશ, મણિપુર અને સિક્કિમ
● જિલ્લા પંચાયત	ગુજરાત, મધ્યપ્રદેશ, કર્ણાટક, ઉત્તરપ્રદેશ, ગોવા અને આંદોમાન-નિકોબાર
● ડિસ્ટ્રિક્ટ પંચાયત	દાદરા-નગર હવેલી, દમણ અને દીવ, લક્ષદ્વીપ, તામિલનાડુ, કેરાલા, પોંડિચેરી
● ડિસ્ટ્રિક્ટ પ્લાનિંગ એન્ડ ડેવલપમેન્ટ બોર્ડ	જમ્મુ-કાશ્મીર

3.2 જિલ્લા પંચાયતની રચના

4 લાખની વસ્તી ધરાવતા જિલ્લામાં જિલ્લા પંચાયત હોય છે. જેમાં ઓછામાં ઓછા 18 સભ્યો હોય છે અને મહત્તમ 52 સભ્યો હોઈ શકે છે. 4 લાખથી વધુ વસ્તી ધરાવતા જિલ્લામાં દર 1 લાખની વધારાની વસ્તી પર 2-2 સભ્યો વધતા જાય છે જિલ્લા પંચાયતની મુદત પાંચ (5)વર્ષની હોય છે. જિલ્લા પંચાયતના સભ્યોને સીધી (પ્રત્યક્ષ) ચૂંટણીથી ચૂંટવામાં આવે છે.

જિલ્લા પંચાયતના વડાને ગુજરાતમાં જિલ્લા પ્રમુખ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. જિલ્લા પંચાયતના વહીવટી અધિકારી જિલ્લા વિકાસ અધિકારી (D.D.O District Development Officer) તરીકે ઓળખાય છે. જિલ્લા પંચાયતમાં એક પ્રમુખ અને એક ઉપપ્રમુખ જિલ્લા પંચાયતના ચૂંટાયેલા સભ્યોમાંથી ચૂંટાયેલા સભ્યો દ્વારા નક્કી કરવામાં આવે છે જિલ્લા પંચાયતમાં અનુસૂચિત જાતિ (SC) અને અનુસૂચિત જનજાતિ (ST) માટે વસ્તીના પ્રમાણમાં અનામત બેઠકો રાખવામાં આવે છે. અન્ય પછાત વર્ગ (OBC, SEBC) માટે 10% બેઠકો અનામત રાખવામાં આવે છે. ગુજરાતમાં જિલ્લા પંચાયતમાં મહિલાઓ માટે 50% અનામત બેઠકો રાખવામાં આવે છે.

જિલ્લા પંચાયતના સભ્યો 4 પ્રકારના હોય છે.

1. સીધા (પ્રત્યક્ષ) ચૂંટાયેલાં સભ્યો.
2. પદ નિયુક્તિ સભ્યો/કાયમી આમંત્રિતો

પદ નિયુક્ત/કાયમી આમંત્રિતોને જિલ્લા પંચાયતની કાર્યવાહીમાં ભાગ લેવાનો અધિકાર છે, બોલવાનો અધિકાર છે પરંતુ મત આપવાનો અધિકાર હોતો નથી આ સભ્યોમાં નીચે મુજબ કાયમી આમંત્રિત હોય છે.

1. જિલ્લા પંચાયત વિસ્તારના વિધાન સભાના સભ્ય-ધારાસભ્ય MLA -Member of Legislative Assembly/MLC-Member of Legislative Council (ગુજરાતમાં ફક્ત MLA હોય છે.)
2. જિલ્લા પંચાયત વિસ્તારના સાંસદ (જિલ્લા પંચાયત વિસ્તારમાંથી ચૂંટાયેલા લોકસભાના સાંસદ (MP- Member of Parliament) તથા જિલ્લા પંચાયત વિસ્તારમાં રહેતા રાજ્યસભાના સાંસદ (MP- Member of Parliament)
3. જિલ્લા કલેક્ટર (DM-District Magistrate)
4. જિલ્લામાં આવેલી તમામ તાલુકા પંચાયતના પ્રમુખશ્રીઓ

3. નિયુક્ત સભ્યો

એક માત્ર રાજ્ય અરૂણાચલ પ્રદેશમાં નિયુક્ત સભ્યની જોગવાઈ પંચાયતી રાજ અંગેના સૂચિત બિલમાં કરવામાં આવે છે આ બિલને હજુ કાયદાનું સ્વરૂપ મળ્યું નથી. ગુજરાતમાં હજુ સુધી કાયદા દ્વારા આવા સભ્યોની જોગવાઈ કરવામાં આવી હતી.

4. કો-ઓપ્ટ સભ્યો

આંધ્રપ્રદેશમાં જ જિલ્લા પંચાયતમાં કો-ઓપ્ટ સભ્યની જોગવાઈ છે. આ સભ્યને પંચાયતની બેઠકમાં મત આપવાનો અધિકાર હોતો નથી. ગુજરાતમાં હજુ સુધી કાયદા દ્વારા આવા સભ્યોની જોગવાઈ કરવામાં આવી નથી.

જિલ્લા પંચાયતના સીધા ચૂંટાયેલાં સભ્યો વિશેષ સત્તા ધરાવે છે. આ સિવાય અન્ય 3 પ્રકારના સભ્યો આવી વિશેષ સત્તા ધરાવતા નથી. જિલ્લા પંચાયતની સભ્યસંખ્યા અનામત ઉમેદવારો માટેની બેઠકો નક્કી કરવાનો અધિકાર વિકાસ કમિશ્નરને છે.

3.3 જિલ્લા પંચાયત (જિલ્લા પરિષદ)નાં કાર્યો અને સત્તાઓ

જુદાં-જુદાં રાજ્યોમાં જિલ્લાપંચાયત/ જિલ્લા પરિષદોને જે કામગીરી સોંપવામાં આવી છે તે પૈકી કેટલીક મહત્વની બાબતોની યાદી નીચે મુજબ છે.

3.3.1 શિક્ષણ અંગે કામગીરી

1. પ્રાથમિક શાળાનું નિયંત્રણ, નિરીક્ષણ અને સંચાલન કરવું.
2. પ્રાથમિક શાળાના ઓરડા બાંધવા, તેમાં શૌચાલયો બનાવવા તથા રમતગમતના મેદાનો બનાવવાં
3. શિક્ષણ કાર્યની મોજણી અને મૂલ્યાંકન
4. અનૌપચારિક શિક્ષણ, પ્રૌઢ શિક્ષણ અને સમાજ શિક્ષણના કેન્દ્રો ચલાવવાં.
5. પુસ્તકાલયો/ વાંચનાલયોને પ્રોત્સાહન આપવું, તેમને સહાય આપવી

3.3.2 સ્વાસ્થ્ય અને સફાઈ અંગેની કામગીરી

1. પ્રાથમિક આરોગ્ય કેન્દ્રો, સામૂહિક આરોગ્ય કેન્દ્રો, હોસ્પિટલ, પ્રસૂતિગૃહો અને ઔષધાલયો ખોલવાં અને નિભાવવાં
2. નર્સો/દાયણોને તાલીમ આપવી
3. કુટુંબ નિયોજનનું કાર્ય કરવું.

3.3.3 ખેતીવાડી સિંચાઈ અંગેની કામગીરી

1. જમીન સુધારણા અને સંરક્ષણની કામગીરી કરવી.
2. ગોડાઉન અને કોલ્ડ સ્ટોરેજ સ્થાપવા અને નિભાવવા
3. લઘુસિંચાઈ યોજના કરવી અને જાળવવી, વોટરરોડ વિકાસના કાર્યો કરવા.
4. ખેતી સિંચાઈ માટે ધિરાણની વ્યવસ્થા કરી આપવી.
5. ખેડૂતોના માટે તાલીમ વર્ગો અને વિસ્તારણ કાર્યક્રમો યોજવા

3.3.4 સમાજ કલ્યાણ અને સમાજસુરક્ષાના અંગેની કામગીરી

1. સમાજના નબળા વર્ગો માટે અને નિરાધાર લોકો માટે છાત્રાલયો અને અનાથશ્રયો સ્થાપવાં અને નિભાવવાં
2. અનુસૂચિત જાતિ, (SC) અનુસૂચિત જનજાતિ (ST) અને અન્ય પછાત વર્ગો (OBC) માટે કામ કરતી સંસ્થાઓને પ્રોત્સાહન આપવું.
3. અસ્પૃશ્યતા નિવારણ માટે જાગૃતતા કેળવવી
4. અસ્પૃશ્યતા નિવારણને લગતાં યોગ્ય પગલાં લેવાં.
5. સમાજના નિરાધાર લોકો, વૃદ્ધો, ત્યક્તા, વિધવા, નિરાધાર બાળકો માટેના વિકાસની કામગીરી કરવી.

3.3.5 પશુસંવર્ધન અને પશુપાલન અંગેની કામગીરી

1. પશુદવાખાના અને કૃત્રિમ ગર્ભાધાન કેન્દ્રો ખોલવા અને નિભાવવા
2. પશુપાલન અને પશુસંવર્ધનને પ્રોત્સાહન આપવું.
3. ડેરીઓને વિકાસ કરવો

3.3.6 બાંધકામ અંગેની કામગીરી

1. જીલ્લાકક્ષાના માર્ગો બાંધવા તેમજ તેના ઉપર પુલો, નાળાં બાંધવા
2. રસ્તાની બંને બાજુ પર વૃક્ષારોપણ કરાવવું

3.3.7 નાના ઉદ્યોગો/ગ્રામોદ્યોગ અંગેની કામગીરી

1. ઔદ્યોગિક તાલીમ કેન્દ્રો સ્થાપવા અને નિભાવવા
2. ગ્રામીણ કારીગરોને વ્યવસાયિક તાલીમ આપવી
3. વ્યાવસાયિક માર્ગદર્શન કેન્દ્રો ચલાવવા
4. ખાદી ગ્રામોદ્યોગ અને કુટિર ઉદ્યોગોનાં યોગ્ય વિકાસ માટે યોજના કરવી અને તેનો અમલ કરવો
5. સહકારી ધોરણે ધિરાણ, વેચાણ, ઉદ્યોગ અને સિંચાઈ વગેરેને લગતી સહકારી મંડળીઓ સ્થાપવી અને તેને પ્રોત્સાહન આપવું

3.3.8 જીલ્લા પંચાયત/જીલ્લા પરિષદની સત્તાઓ

- જીલ્લા પંચાયત પોતાનું બજેટ મંજૂર કરવાની સત્તા ધરાવે છે.
- કરવેરા નાખી શકે છે.
- ગ્રામ પંચાયતો અને તાલુકા પંચાયતોને લોન આપી શકે છે.
- તાલુકા પંચાયતના બજેટની ચકાસણી કરીને ભલામણ કરી શકે છે.
- તાલુકા પંચાયતે કરેલા તાકિદના પ્રસંગના ખર્ચ ને મંજૂર કરવાની સત્તા ધરાવે છે.
- ગ્રામ પંચાયતો કે તાલુકા પંચાયતમાં જરૂર કરતા વધારે કર્મચારી હોય તો મહેકમ ઘટાડવા આદેશ આપી શકે છે.
- ગ્રામપંચાયતો માટે પેટા નિયમો બનાવી શકે છે.
- તાલુકા પંચાયતના પ્રમુખનું રાજીનામું મંજૂર કરી શકે છે.
- જીલ્લાની સહકારી મંડળીઓની નોંધણી કરવાની સત્તા ધરાવે છે.
- જમીન મહેસૂલ અધિનિયમ હેઠળ ગામમાં ખેતીની જમીનને બિનખેતીમાં રૂપાંતરિત કરવાની મંજૂરી આપી શકે છે.

3.4 જીલ્લા પંચાયતની સમિતિઓ

જીલ્લા પંચાયત પોતાના વિસ્તારમાં વિવિધ કલ્યાણલક્ષી વિકાસના કાર્યો કરે છે. આવા કાર્યો વ્યવસ્થિત રીતે થાય તો માટે જીલ્લા પંચાયતના સભ્યોની વિવિધ સમિતિઓની રચના કરવામાં આવે છે. આવી સમિતિઓ ફરજિયાત અને મરજિયાત અને બે પ્રકારની હોય છે.

- ફરજિયાત સમિતિઓ
 1. કારોબારી સમિતિ
 2. સામાજિક ન્યાય સમિતિ
 3. જીલ્લા શિક્ષણ સમિતિ
 4. જાહેર બાંધકામ સમિતિ
 5. જાહેર આરોગ્ય સમિતિ
 6. 20 મુદ્દા અમલીકરણ અને સમીક્ષા સમિતિ
 7. અપીલ સમિતિ

● મરજીયાત સમિતિઓ

1. ઉત્પાદન, સહકાર અને સિંચાઈ સમિતિ
2. મહિલા, બાળવિકાસ અને યુવા વિકાસ સમિતિ
3. હળપતિ અને ભૂમિહીન ખેતમજૂરોની આવાસ બાંધકામ સમિતિ

દરેક સમિતિના સભ્યો પોતાનામાંથી સમિતિના અધ્યક્ષ ચૂંટે છે. પરંતુ જો જિલ્લા પંચાયતના પ્રમુખ સમિતિના સભ્ય તરીકે હોય તો હોદ્દાની રૂએ તે સમિતિના અધ્યક્ષ બને છે જો પ્રમુખ સમિતિમાંના હોય અને ઉપપ્રમુખ સમિતિમાં હોય તો ઉપપ્રમુખ હોદ્દાની રૂએ સમિતિમાં અધ્યક્ષ બનશે. અને જો બંને અધ્યક્ષ તરીકે રહેવાની ના પાડે તો સમિતિમાંથી કોઈ એક સભ્યને સમિતિના અધ્યક્ષ તરીકે ચૂંટી કાઢવામાં આવે છે. જિલ્લા પંચાયતનો ચૂંટાયેલો સભ્ય ન હોય તેવી કોઈ પણ વ્યક્તિ સમિતિનો અધ્યક્ષ બની શકતો નથી તેમજ કોઈ પણ સભ્ય બે (2)થી વધુ સમિતિઓનો સભ્ય બની શકતો નથી. કોઈ સભ્ય કે અધ્યક્ષ પંચાયતને પોતાનું રાજીનામું મોકલીને સભ્ય કે અધ્યક્ષપદેથી રાજીનામું આપી શકે છે.

આ સમિતિઓ નીચે મુજબ છે.

● ફરજીયાત સમિતિઓ

3.4.1 કારોબારી સમિતિ

રચના:

આ સમિતિ જિલ્લા પંચાયતમાં સૌથી મહત્વની અને સૌથી વધારે સત્તાવાળી સમિતિ છે. આ સમિતિમાં વધુમાં વધુ 9 (નવ) સભ્યોને ચૂંટવામાં આવે છે. આ સમિતિની મુદત 2.5 વર્ષની હોય છે. 2.5 વર્ષની મુદત પૂરી થાય એટલે તેની પુનઃ રચના કરવામાં આવે છે. પરંતુ જિલ્લા પંચાયતની મુદત પૂરી થયેથી તેની મુદત પણ પૂરી થાય છે.

સમિતિની કામગીરી

1. કારોબારી સમિતિ નાણાંને લગતી તમામ કામગીરી સંભાળે છે. અંદાજપત્રમાં મંજૂર થયા પ્રમાણે જુદાં-જુદા કામો માટે નાણાંનો ખર્ચ થાય તેની તે દેખરેખ રાખે છે.
2. જિલ્લા ગૃહરક્ષકો અને ગ્રામ સંરક્ષણ દળને લગતાં બધાં કામો સંભાળે છે. નવા ગ્રામ રક્ષકોની ભરતી, તાલીમની વ્યવસ્થા કરે છે. ગ્રામ રક્ષક દળના અધિકારીઓની નિમણૂક કરે છે. તેમજ તેમની કામગીરી પર દેખરેખ રાખે છે.
3. જે કાર્યો બીજી કોઈ સમિતિને સોંપાયેલાં ન હોય. તેવા બધાં કાર્યો જિલ્લા પંચાયતે ઠરાવ કરીને કારોબારી સમિતિને સોંપ્યા હોય તે તેના હસ્તક રહે છે.

પેટા સમિતિઓ

આ સમિતિ પોતાના સભ્યોમાંથી વધુમાં વધુ બે પેટા સમિતિઓ રચી શકે છે. પ્રત્યેક પેટા સમિતિમાં વધુમાં વધુ 9 (નવ) સભ્યો રહે છે. આ પેટા સમિતિઓને તેમને સોંપેલાં કાર્યો માટે કોઈ પણ પ્રકારનો નિર્ણય કરવાની સત્તા હોતી નથી. પરંતુ તેઓ તેમને સોંપેલાં કાર્ય માટે માત્ર ભલામણ કરી શકે છે.

3.4.2 સામાજિક ન્યાય સમિતિ

રચના:

આ સમિતિની રચના ફરજિયાત છે. આ સમિતિની મુદત 2.5 વર્ષની હોય છે. આ સમિતિની બેઠક ઓછામાં ઓછી 3 મહિનામાં એકવાર મળે છે.

આ સમિતિની સભ્ય સંખ્યા વધુમાં વધુ પાંચ (5)ની હોય છે. આમાં 1 સભ્ય વાલ્મીકિ (સફાઈ કામદાર) જાતિના હોય છે. જો જીલ્લા પંચાયતમાં આવો ચૂંટાયેલ સભ્ય ન હોય તો પંચાયતમાં ચૂંટાવવાની લાયકાત ધરાવનાર આ જાતિના સભ્યને કો-ઓપ્ટ કરી શકાશે. આ સમિતિમાં બાકીના ચાર (4) સભ્યો અનુસૂચિત જાતિ અને અનુસૂચિત જનજાતિઓમાંથી ચૂંટાયેલા જીલ્લા પંચાયતના સભ્યોમાંથી નીમાશે અને જેમાંથી 1 સભ્ય અનુસૂચિત જાતિ કે અનુસૂચિત જનજાતિની મહિલા રહે છે. જો પંચાયતમાં આવી મહિલા સભ્ય ન હોય તો પંચાયતના સભ્ય તરીકે ચૂંટાવાને લાયક હોય તેવી તે જાતિની મહિલાને પંચાયત કો-ઓપ્ટ કરશે. સમિતિમાં આવા કો-ઓપ્ટ સભ્યને મતાધિકાર હોય છે. પરંતુ તેઓ સમિતિના અધ્યક્ષ બની શકતાં નથી.

સમિતિના સભ્યો પોતાનામાંથી અધ્યક્ષ ચૂંટી કાઢે છે. સમિતિના સભ્યો કે અધ્યક્ષ જીલ્લા પંચાયતને રાજીનામું આપીને છૂટા થઈ શકે છે.

સમિતિની કામગીરી

આ સમિતિ અનુસૂચિત જાતિઓ અને અનુસૂચિત જનજાતિઓની વ્યક્તિઓ તથા સમાજના અન્ય નબળા વર્ગોને સમાજિક ન્યાય મળે તે માટેની જરૂરી કામગીરી કરે છે જેવી કે સમાજના નબળા વર્ગોના આરોગ્યની સાચવણી કરવી, શિક્ષણ, સાફ સફાઈ, પીવા લાયક શુદ્ધ પાણીની વ્યવસ્થા કરતી, તેમને થતા અન્યાય અને ભેદભાવના કેસોની તપાસ કરવી, તેમનામાં પ્રવૃત્તતા કુરિવાજો અને દૂષણો પ્રત્યે જાગૃતિ લાવી, તેમને દૂર કરવા. અસ્પૃશ્યતા નિવારણ, બાળકલ્યાણની કામગીરી વગેરે કાર્ય કરવાના હોય છે.

આ ઉપરાંત સમાજના નબળા વર્ગોમાં પ્રચલિત શિક્ષણના હેતુઓ માટે સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમોનું આયોજન કરવું તેમજ આ વર્ગોને લગતી ફરિયાદો કે જેને પંચાયત દૂર કરી શકતી ન હોય તેની યોગ્ય અધિકારીને જાણ કરવી.

સામાજિક ન્યાય સમિતિના કાર્યો અને ફરજો નિયમોથી નક્કી કરેલ હોવાથી જીલ્લા પંચાયત પરત ખેંચી શકતી નથી. અર્થાત્ જીલ્લા પંચાયત આ સમિતિના કોઈ કાર્યો, ફરજો કે સત્તામાં ફેરફાર કરી શકતી નથી. સામાજિક ન્યાય સમિતિના નિર્ણયથી નારાજ વ્યક્તિ 60 દિવસોમાં રાજ્ય સરકારને અપીલ કરી શકે છે.

3.4.3 જિલ્લા શિક્ષણ સમિતિ

જિલ્લા પંચાયતને કાનૂનથી શિક્ષણના જે કાર્યો સોંપવામાં આવ્યા છે તે કાર્યો કરવા માટે જિલ્લા પંચાયત જિલ્લા શિક્ષણ સમિતિની રચના કરે છે. આ સમિતિને શિક્ષણ ઉપરાંત સાહિત્યિક અને સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓના સંચાલનની કામગીરી પણ જિલ્લા પંચાયત સોંપે છે.

રચના:

આ સમિતિની મુદત 2.5 વર્ષની હોય છે.

જીલ્લા શિક્ષણ સમિતિના સભ્યો બે પ્રકારના હોય છે.

- (1) ચૂંટાયેલાં સભ્યો
- (2) નિયુક્ત કરેલાં સભ્યો

ચૂંટાયેલા સભ્યો

જિલ્લા પંચાયતમાં ચૂંટાયેલા સભ્યોમાંથી આ સમિતિના 7(સાત) સભ્યોની ચૂંટણી નીચેની જોગવાઈ પ્રમાણે કરવામાં આવે છે.

1. બે મહિલા સભ્યોને ચૂંટવામાં આવે છે.
2. 1 અનુસૂચિત જાતિના સભ્યને ચૂંટવામાં આવે છે.
3. જો જિલ્લામાં અનુસૂચિત જનજાતિની વસતી હોય અને તે જાતિના સભ્યો જિલ્લા પંચાયતમાં ચૂંટાયેલાં હોય તો તેમાંથી એક સભ્ય ચૂંટવામાં આવે છે.
4. સામાજિક અને શૈક્ષણિક રીતે પછાત વર્ગના સભ્યોમાંથી 1 (એક) સભ્ય ચૂંટવામાં આવે છે.
5. ઉપરની જોગવાઈ મુજબના સભ્યો ચૂંટાયા પછી ખાલી રહેતી જગ્યાઓ ઉપર પંચાયતના સભ્યોમાંથી બાકીના સભ્યો ચૂંટવામાં આવે છે.

નિયુક્ત સભ્યો

જિલ્લા પંચાયતના જિલ્લાના વતની હોય અને મતદારચાદીમાં નામ નોંધાયેલ હોય તેવા શિક્ષણ ક્ષેત્રના અનુભવી, કેળવણીકારોમાંથી નીચેની લાયકાત ધરાવતા બે સભ્યોની નિયુક્ત કરવામાં આવે છે.

1. પ્રાથમિક, માધ્યમિક, ઉચ્ચ કે વ્યવસાયલક્ષી શિક્ષણ આપવાનો ઓછામાં ઓછો 10 વર્ષનો અનુભવ ધરાવતાં હોય તેવો એક સભ્ય
2. કોઈ પણ માન્ય યુનિવર્સિટીના સ્નાતકની લાયકાત ધરાવતા હોય તેવા એક સભ્ય

આ સમિતિ પોતાના સભ્યોમાંથી એકને સમિતિના અધ્યક્ષ તરીકે ચૂંટી કાઢે છે. જિલ્લા પંચાયત પ્રમુખ અને જિલ્લા શિક્ષણ સમિતિના અધ્યક્ષ બંને હોદ્દા પર એકી સાથે રહી શકાતું નથી.

સમિતિની કામગીરી

1992માં થયેલ 73મા બંધારણીય સુધારામાં પંચાયતીરાજની સંસ્થાઓ માટે 29 વિષયોની યાદી છે. એ પૈકી 17મો વિષય “પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શાળાઓ સહિતનું શિક્ષણ-પંચાયતોને સોંપવું” એમ નક્કી થયેલું છે. આ આધારે રાજ્ય સરકારે જિલ્લા શિક્ષણ સમિતિને સોંપેલાં કાર્યો તેમજ ગુજરાત પંચાયતીરાજ ધારો, 1993ની અનુસૂચિ-3ના ભાગ-2 માં પણ નીચે મુજબના કાર્યો જણાવેલ છે.

1. જિલ્લાની બધી જ શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિઓ કરવાની હોય છે.
2. જિલ્લાની શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિઓ માટે માર્ગદર્શન, પ્રોત્સાહન આપે છે.
3. શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિઓની મોજણી અને મૂલ્યાંકન કરવું.
4. રાજ્ય સરકાર વતી પ્રાથમિક શિક્ષકની જવાબદારી અદા કરે છે.
5. અભ્યાસક્રમો નક્કી કરવા તથા પાઠ્યપુસ્તકો બાબત માટે રાજ્ય સરકારને સૂચનો કરવાં
6. પ્રાથમિક શાળાઓના નિરીક્ષણ અને પરીક્ષાની વ્યવસ્થા કરવી
7. જિલ્લા પંચાયતના નિરીક્ષણ હેઠળની શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ ઉપર દેખરેખ રાખવી.

8. જે ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં ખાનગી ટ્રસ્ટો દ્વારા માધ્યમિક શાળાઓ ચલાવવામાં આવતી ન હોય ત્યાં શાળાઓ સ્થાપવી અને નિભાવવી
9. ગ્રામપંચાયતો શાળા ફંડમાં પોતાનો ફાળો આપે છે કે કેમ તે જોવું.
10. ધોરણ-5 થી 7 અને માધ્યમિક શાળાના વિદ્યાર્થીઓ માટે છાત્રાલયો ચલાવવા.
11. પુસ્તકાલય સ્થાપના અને નિભાવવા
12. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનીતિ અને રાષ્ટ્રીય યોજનાઓના માળખાને અનુરૂપ જિલ્લાના શિક્ષણનું આયોજન હાથ ધરે છે.

જિલ્લા પંચાયત જિલ્લા શિક્ષણ સમિતિ અને સામાજિક ન્યાય સમિતિના કાર્યો ઠરાવ કરીને પાછાં લઈ શકતી નથી. આમ છતાં પંચાયતધારાની જોગવાઈ પ્રમાણે અન્ય પ્રકારનાં કેટલાક કાર્યો કે સત્તા જિલ્લા પંચાયત પોતાની શિક્ષણ સમિતિ પાસેથી પરત લઈ શકે છે જિલ્લા પંચાયત જિલ્લા શિક્ષણ સમિતિ અને સામાજિક ન્યાય સમિતિ સિવાયની કોઈ પણ સમિતિના કાર્યો ઠરાવ કરીને પાછાં લઈ શકે છે એટલે જિલ્લા શિક્ષણ સમિતિ પોતાની મુદત અને કાર્યો બાબતે મહદઅંશે સ્વાયત્ત સમિતિ છે એમ કહી શકાય.

3.4.4 જાહેર બાંધકામ સમિતિ:

રચના:

આ સમિતિમાં વધુમાં વધુ પાંચ (5)સભ્યો હોય છે. તેની મુદત 2.5 વર્ષની હોય છે. અને 2.5 વર્ષની મુદત પુરી થાય પછી તેની પુનર્રચના કરવામાં આવે છે પરંતુ પંચાયતની મુદત પૂરી થતા સમિતિની મુદત પણ પૂરી થાય છે.

આ સમિતિ પોતાનામાંથી એકને આ સમિતિના અધ્યક્ષ તરીકે ચૂંટી કાઢે છે. પરંતુ જિલ્લા પંચાયતના પ્રમુખ કે ઉપપ્રમુખ જો આ સમિતિના સભ્ય હોય તો ક્રમશઃ તેઓ આ સમિતિના અધ્યક્ષ બને છે. સિવાય કે તેઓ અધ્યક્ષ બનવાની ના પાડે.

સમિતિની કામગીરી

1. આ સમિતિની કામગીરી નીચે મુજબ છે.
2. આ સમિતિ જિલ્લા પંચાયત ઠરાવ કરીને જે કાર્યો સુપ્રત કરે, તેવા બધા કાર્યો અને સત્તા ભોગવે છે.
3. જાહેર મકાનોનાં તથા-પાકા રસ્તાઓનું બાંધકામ કરવું અને જાળવણી કરવી.
4. રસ્તાઓની બંને બાજુએ વૃક્ષારોપણ કરવું. અને તેની જાળવણી કરવી.
5. ગ્રામ ગૃહનિર્માણ કરવું.
6. જિલ્લા પંચાયતની જરૂરિયાત મુજબ નવા મકાનો બાંધવા અને જાળવણી કરવી.
7. જિલ્લા પંચાયત તથા સરકારી બાંધકામો હાથ ધરવા બાબત ટેકનિકલ સહાય આપવી
8. જિલ્લા વિસ્તારમાં કુદરતી આફતોના ભોગ બનેલા લોકોને આશ્રય આપવો અને તેમની જરૂરી મદદ કરવી.
9. રાજ્ય સરકાર દ્વારા સોંપવામાં આવેલ બાંધકામ પૂરા કરવા વગેરેની કામગીરી કરે છે.

3.4.5 જાહેર આરોગ્ય સમિતિ

રચના:

આ સમિતિમાં વધુમાં વધુ 5 સભ્યો હોય છે. તેની મુદત 2.5 વર્ષની હોય છે. અને 2.5 વર્ષની મુદત પૂરી થાય પછી તેની પુનરચના કરવામાં આવે છે. પરંતુ પંચાયતની મુદત પૂરી થતાં સમિતિની મુદત પણ પૂરી થાય છે.

આ સમિતિ પોતાનામાંથી એકને આ સમિતિના અધ્યક્ષ તરીકે ચૂંટી કાઢે છે પરંતુ જિલ્લા પંચાયતના પ્રમુખ કે ઉપપ્રમુખ જો આ સમિતિના સભ્ય હોય તો ક્રમશઃ તેઓ આ સમિતિના અધ્યક્ષ બને છે. સિવાય કે તેઓ અધ્યક્ષ બનાવી ના પડે.

સમિતિની કામગીરી

આ સમિતિની કામગીરી નીચે મુજબ છે.

1. જાહેર આરોગ્ય જળવાઈ રહે અને આરોગ્ય લક્ષી સેવાઓ મળી રહે તે માટે આરોગ્ય કેન્દ્ર, હોસ્પિટલો, પ્રસૂતિગૃહો, હોમિયોપેથિક દવાખાના, આયુર્વેદિક દવાખાના ખોલવા અને નિભાવવા.
2. લોકોને શુદ્ધ પાણી પુરવઠો મળી રહે તેવી વ્યવસ્થા કરવી.
3. વિસ્તારમાં સાફ સફાઈ રાખવી.
4. શીતળા, પોલિયો તેમજ વિવિધ રોગપ્રતિકારક રસીઓના રસીકરણ કાર્યક્રમ ચલાવવો.
5. રાહત કેન્દ્રોને સહાય કરવી.
6. દાયણો અને નર્સોને તાલીમ આપવી.
7. રોગચાળા નિયંત્રણ અને કુટુંબકલ્યાણને લગતાં કાર્યો કરવાં.
8. તેમજ આરોગ્ય વિષયક જિલ્લા પંચાયત સોંપે તેવા કાર્યો અને સત્તા ભોગવે છે.

3.4.6 20મુદ્દા અમલીકરણ અને સમીક્ષા સમિતિ

ગ્રામ, તાલુકા અને જિલ્લા પંચાયતોને પ્રધાનમંત્રીશ્રીના 20 (વીસ) મુદ્દાના આર્થિક કાર્યક્રમનો અમલ કરવા માટે સરકારે આદેશ કરેલ છે. આ કાર્યક્રમના અમલ કરવા માટે અને તેની સમીક્ષા કરવા માટે 1987 થી ગુજરાતમાં આ ખાસ સમિતિની જોગવાઈ કરવામાં આવી છે.

રચના:

આ સમિતિની સભ્ય સંખ્યા વધુમાં વધુ પાંચની હોય છે. જેમાં જિલ્લા પંચાયતના પ્રમુખ ઉપરાંત બીજા ચાર (4)સભ્યોને જિલ્લા પંચાયત પોતાના સભ્યોમાંથી ચૂંટી કાઢે છે. જિલ્લા પંચાયતના પ્રમુખ કે ઉપપ્રમુખ આ સમિતિના સભ્ય હોય તો યથાક્રમે તેઓ આ સમિતિના અધ્યક્ષ બને છે.

આ સમિતિની મુદત 2.5 વર્ષની હોય છે. અને 2.5 વર્ષ પછી તેની પુનરચના કરવામાં આવે છે. તથા પંચાયતની મુદત પૂરી થતા સમિતિની મુદત પણ પૂરી થાય છે.

સમિતિની કામગીરી

ગુજરાતમાં વીસ મુદ્દાઓનો સુધારેલો કાર્યક્રમ 1987થી અમલી બનેલો છે. આ સમિતિનું

મુખ્ય કાર્ય આ કાર્યક્રમમાં સમાવેલા વિવિધ કાર્યોનો અમલ કરવો અને દેખરેખ રાખવાનું છે. જો આ કાર્યોનો અમલ યોગ્ય ન થતો હોય તો જરૂરી સૂચનાઓ આપીને તેનો યોગ્ય અમલ કરાવે છે અને વખતો વખત આ કાર્યોના અમલીકરણની સમીક્ષા કરી, તેનો અહેવાલ બહાર પાડે છે.

20 મુદ્દાનો કાર્યક્રમ નીચે મુજબનો છે.

1. ગ્રામીણ ગરીબીનો પ્રતિકાર
2. વરસાદ પર આધારિત કૃષિ માટેની વ્યૂહરચના
3. સિંચાઈના પાણીનો વધુ સારો ઉપયોગ
4. મબલખ પાકની યોજના
5. જમીન સુધારણાના કાર્યક્રમનો અમલ
6. ગ્રામીણ મજૂરો માટે ખાસ કાર્યક્રમ
7. પીવાનું સ્વચ્છ પાણી
8. સર્વ માટે આરોગ્ય
9. બે બાળકોનો આદર્શ
10. શિક્ષણનું વિસ્તૃતિકરણ
11. અનુસૂચિત જાતિઓ (SC) અને અનુસૂચિત જનજાતિઓ (ST) માટે ન્યાય
12. મહિલાઓ માટે સમાનતા
13. યુવા વર્ગ માટે નવી તકો
14. લોકો માટે રહેણાંકની વ્યવસ્થા
15. ઝૂંપડપટ્ટી વિસ્તારોમાં સુધારો
16. વનીકરણ માટે નવી વ્યૂહરચના
17. પર્યાવરણનું રક્ષણ
18. ગ્રાહકોમાં હિતોની રક્ષા
19. ગામડા માટે ઊર્જા અને
20. જવાબદાર વહીવટી તંત્ર

3.4.7 અપીલ સમિતિ

ગ્રામ પંચાયતો, તાલુકા પંચાયતો કે તેમની કોઈપણ સમિતિને પોતપોતાના વિસ્તારમાં વિકાસનાં અને વહીવટનાં અનેક કાર્યો કરવાના હોય છે. આ વિકાસના કાર્યો કરવા સમયે અનેક પ્રકારના નિર્ણયો કરવાની જરૂર પડે છે. આ નિર્ણયથી કોઈ વાર કોઈ વ્યક્તિને નુકશાન પણ થતું હોય છે અને લાભ પણ થતો હોય છે. જે વ્યક્તિને કોઈપણ સમિતિના નિર્ણય થી નુકશાન કે અન્યાય થયો હોય તેવી વ્યક્તિ, આવા નિર્ણયની વિરૂદ્ધમાં ન્યાય મેળવવા માટે આ અપીલ સમિતિમાં અપીલ કરી શકે છે, આ ઉપરાંત જિલ્લા પંચાયતની જિલ્લા સામાજિક ન્યાય સમિતિના નિર્ણય સિવાય જિલ્લા પંચાયતની અન્ય કોઈ પણ સમિતિના નિર્ણય વિરૂદ્ધ પણ અપીલ સમિતિમાં અપીલ કરી શકાય છે. આને અપીલ સમિતિનું કાર્યક્ષેત્ર કહેવામાં આવે છે.

આવી અપીલ જે તે નિર્ણય કે હુકમ આપવાની તારીખથી 30 દિવસની અંદર કરવાની હોય છે.

રચના:

1. આ સમિતિની સભ્ય સંખ્યા વધુમાં વધુ પાંચની હોય છે. જેમાં જિલ્લા પંચાયતના પ્રમુખ ઉપરાંત બીજા ચાર (4) સભ્યોને જિલ્લા પંચાયત પોતાના સભ્યોમાંથી ચૂંટી કાઢે છે. જિલ્લા પંચાયતના પ્રમુખ કે ઉપપ્રમુખ આ સમિતિના સભ્ય હોય તો યથા ક્રમે તેઓ આ સમિતિના અધ્યક્ષ બને છે.
2. આ સમિતિની મુદત 2.5 વર્ષની હોય છે. અને 2.5 વર્ષની મુદત પૂરી થાય પછી તેની પુનઃ રચના કરવામાં આવે છે પરંતુ પંચાયતની મુદત પૂરી થતા સમિતિની મુદત પણ પૂરી થાય છે.

સમિતિની કામગીરી અને સત્તા

ગ્રામપંચાયત, તાલુકા પંચાયત કે તેમની કોઈપણ સમિતિના નિર્ણય કે ઠરાવથી, જો કોઈ વ્યક્તિને એમ લાગે કે તેને અન્યાય થયો છે તો તે વ્યક્તિ તે નિર્ણય કે ઠરાવના વિરોધમાં ન્યાય મેળવવા માટે આ સમિતિને અપીલ કરી શકે છે. આ સમિતિને અપીલનો નિકાલ ન થાય ત્યાં સુધી કામચલાઉ મનાઈ હુકમ આપવાનો અધિકાર છે જે નિર્ણય કે ઠરાવની સામે અપીલ કરવામાં આવી હોય તેવી અપીલ બજવણી મોકૂફ રાખવાનો અધિકાર છે તથા યોગ્ય લાગે તો વચગાળાના હુકમો કરવાનો અધિકાર પણ આ સમિતિને છે. તે પછી આ સમિતિ અપીલની સુનાવણી હાથ ધરીને તેના વિષે ન્યાય- નિર્ણય કરવાની સત્તા ધરાવે છે.

જિલ્લા પંચાયતને કરવાની અપીલ જિલ્લા વિકાસ અધિકારીને સંબંધીને લખીને તેમને રૂબરૂમાં આપવાની અથવા રજીસ્ટર્ડ ટપાલથી મોકલવાની હોય છે. જિલ્લા પંચાયત તેના એક અધિકારીને અપીલ સમિતિના મંત્રી તરીકે નીમે છે. અપીલ સમિતિનો મંત્રી આવી અપીલ તેને મળે કે તરત જ જેણે અપીલ કરી હોય તેને આવી અપીલ કરવાનો અધિકાર છે કે નહિ, તથા અપીલ નિયમ મુજબ કરવામાં આવી છે કે કેમ તે બાબતની તપાસ કરે છે. અને જો અપીલ નિયમસરની જણાય તો તેને પત્રકમાં નોંધ છે. આવી રીતે પત્રકમાં અપીલ નોંધાય એટલે અપીલ દાખલ થઈ એમ ગણાય છે.

અપીલ સમિતિના દરેક નિર્ણય જિલ્લા પંચાયતના નામે કરવામાં આવે છે. અને તેના ઉપર અપીલ સમિતિ મંત્રીની સહી કરવામાં આવે છે. અને આ નિર્ણયની 4 નકલ કરવામાં આવે છે. જેમાંથી 1 નકલ વાદીને, 1 નકલ પ્રતિવાદીને, 1 નકલ જિલ્લા પંચાયતને પહોંચાડવાની હોય છે. અને બાકીની 1 નકલ પોતાની પાસે રાખવાની હોય છે.

આ અપીલ સમિતિ પોતાની સત્તાની રૂએ જે નિર્ણય કરે તે જિલ્લા પંચાયતનો નિર્ણય ગણાય છે, પરંતુ તેમ છતાં આવા હુકમ/ નિર્ણયની વિરુદ્ધમાં રાજ્ય સરકારમાં રિવિઝન અરજી થઈ શકે છે.

મરજીયાત સમિતિઓ

જિલ્લા પંચાયતને આવશ્યક લાગે તો નીચે મુજબની વધારાની સમિતિઓ રચી શકે છે તે માટે સરકારની પૂર્વમંજૂરીની આવશ્યકતા રહેતી નથી, આવી સમિતિઓની રચના થયા પછી, તે સમિતિ સંબંધિત બધી જ મહિત્તી વિકાસ કમિશ્નરને તથા અગ્ર સચિવશ્રી પંચાયત અને ગ્રામ-ગૃહ નિર્માણને નામજોગ તાત્કાલિક મોકલી આપવાની રહે છે.

3.4.8 ઉત્પાદન સહકાર અને સિંચાઈ સમિતિ

રચના:

આ સમિતિની સભ્ય સંખ્યા વધુમાં વધુ પાંચની હોય છે. તેમની ચૂંટણી જિલ્લા પંચાયતના સભ્યોમાંથી કરવામાં આવે છે. આ સમિતિની મુદત 1 વર્ષની હોય છે. 1 વર્ષ પછી તેની પુનઃરચના કરાય છે તથા પંચાયતની મુદત પૂરી થતાં સમિતિની મુદત પણ પૂરી થાય છે સમિતિના સભ્યો પોતાનામાંથી એકને સમિતિના અધ્યક્ષ તરીકે ચૂંટી કાઢે છે. પરંતુ જિલ્લા પંચાયતના પ્રમુખ કે ઉપપ્રમુખ જો આ સમિતિના સભ્ય હોય તો ક્રમશઃ તેઓ આ સમિતિના અધ્યક્ષ બને છે. સિવાય કે તેઓ અધ્યક્ષ બનવાની ના પાડે.

સમિતિની સત્તા અને કામગીરી

જિલ્લા પંચાયત ઠરાવ કરીને આ સમિતિને જે સત્તા સોંપે તે મુજબ આ સમિતિએ કાર્યો કરવાના હોય છે.

આ સમિતિનાં કાર્યો નીચે મુજબના છે.

1. વિવિધ પ્રકારના અનાજ-કઠોળ, રોકડીયા પાકોનું ઉત્પાદન વધારા માટે માર્ગદર્શન આપવું અને તેના માટે વિવિધ યોજનાઓ બનાવવી.
2. જમીન સુધારણાના કાર્યક્રમોનો અમલ કરવો.
3. સુધારેલા બિયારણના ઉત્પાદન કેન્દ્રો ચલાવવા.
4. સેન્દ્રિય ખાતરની યોજનાઓનો અમલ કરવો.
5. ખેતીવાડી વિકાસ અને પશુસંવર્ધનની દૃષ્ટિએ પ્રદર્શનો, નિદર્શનો, હરિફાઈઓ યોજવી.
6. તળાવો અને નહેરો દ્વારા સિંચાઈની ગોઠવણ કરવી.
7. આદર્શ કૃષિ-કેન્દ્રો સ્થાપવા અને નિભાવવા
8. નવા કૂવાઓ ખોદાવવા અને જૂના કૂવાઓની મરામત કરાવવી
9. સિંચાઈનો સહકારી ધોરણે વિકાસ કરવો.
10. પાક સંરક્ષણ માટે ઉપયોગી સાધનોની ખરીદી અને વેચાણ માટે પ્રબંધ કરવો.
11. અનાજ સંગ્રહ માટેના ગોડાઉન સ્થાપવા અને નિભાવવા વગેરે કામગીરી કરવાની હોય છે.

3.4.9 મહિલા, બાળવિકાસ અને યુવાવિકાસ સમિતિ

રચના:

આ સમિતિની સભ્યસંખ્યા વધુમાં વધુ પાંચની હોય છે. તેમની ચૂંટણી જિલ્લા પંચાયતના સભ્યોમાંથી કરવામાં આવે છે આ સમિતિની મુદત 1 વર્ષની હોય છે. 1 વર્ષ પછી તેની પુનઃરચના કરાય છે. તથા પંચાયતની મુદત પૂરી થતાં સમિતિની મુદત પણ પૂરી થાય છે. આ સમિતિના સભ્યો પોતાનામાંથી એકને સમિતિના અધ્યક્ષ તરીકે ચૂંટી કાઢે છે. પરંતુ જિલ્લા પંચાયતના પ્રમુખ કે ઉપપ્રમુખ જો આ સમિતિના સભ્ય હોય તો ક્રમશઃ તેઓ આ સમિતિના અધ્યક્ષ બને છે. સિવાયકે તેઓ અધ્યક્ષ બનવાની ના પાડે.

સમિતિની સત્તા અને કામગીરી:-

જિલ્લા પંચાયત ઠરાવ કરીને આ સમિતિને જે સત્તા સોંપે તે મુજબ આ સમિતિએ કાર્યો કરવાના હોય છે.

આ સમિતિનાં કાર્યો નીચે મુજબ છે.

1. મહિલા, બાળકો અને યુવાઓના વિકાસ માટે કાર્યો કરવાં.
2. જિલ્લામાં મહિલા મંડળો તથા યુવા મંડળોની રચનાને ઉત્તેજન આપવું.
3. મહિલાઓના આર્થિક વિકાસ માટેની પ્રવૃત્તિઓ કરવી.
4. મહિલાઓ માટે સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓનું આયોજન કરવું.
5. ગરીબ સગર્ભા મહિલાઓ, ધાત્રી માતાઓને તથા એક વર્ષ સુધીનાં ગરીબ બાળકોને પોષક આહાર આપવાનો પ્રબંધ કરવો.
6. જિલ્લામાં યુવાઓ માટે રમતગમત અને સંસ્કાર પ્રવૃત્તિઓનું આયોજન કરવું તથા તેમાં જરૂરી સહાય આપવી વગેરે કામગીરી કરવાની હોય છે.

3.4.10 હળપતિ અને ભૂમિહીન ખેતમજૂરી આવાસ બાંધકામ સમિતિ

વલસાડ, નવસારી, સુરત અને ભરૂચ, જિલ્લાઓની વિશિષ્ટ પરિસ્થિતિ તેમજ તેના સ્થાનિક પ્રશ્નોને અનુલક્ષીને ત્યાંની જિલ્લા પંચાયતોને જરૂરી લાગે તો આ સમિતિની રચના કરી શકે છે.

રચના:

આ સમિતિની સભ્યસંખ્યા વધુમાં વધુ પાંચની હોય છે. તેમની ચૂંટણી જિલ્લા પંચાયતના સભ્યોમાંથી કરવામાં આવે છે. આ સમિતિની મુદત 1 વર્ષની હોય છે. 1 વર્ષ પછી તેની પુનઃ રચના કરાય છે. તથા પંચાયતની મુદત પૂરી થતા સમિતિની મુદત પણ પૂરી થાય છે. આ સમિતિના સભ્યો પોતાનામાંથી એકને સમિતિના અધ્યક્ષ તરીકે ચૂંટી કાઢે છે. પરંતુ જિલ્લા પંચાયતના પ્રમુખ કે ઉપપ્રમુખ જો આ સમિતિના સભ્ય હોય તો ક્રમશઃ તેઓ આ સમિતિના અધ્યક્ષ બને છે સિવાય કે તેઓ અધ્યક્ષ બનવાની ના પડે.

સમિતિની સત્તા અને કામગીરી:

જિલ્લા પંચાયત ઠરાવ કરીને આ સમિતિને જે સત્તા સોંપે તે મુજબના કાર્યો કરવાના હોય છે.

આ સમિતિના કાર્યો નીચે મુજબના છે.

1. હળપતિ તરીકે ઓળખાતા લોકો અને ભૂમિહીન લોકો માટે જમીન સંપાદન કરવી.
2. ઘર માટેના નકશા-અંદાજો તૈયાર કરવા.
3. બાંધકામ માટેની સામગ્રીની ખરીદી કરવી.
4. બાંધેલાં આવાસોની લાભાર્થીઓને સોંપણી કરવી જેવા કાર્યો કરવાના હોય છે.

3.5 જિલ્લા પંચાયતના પ્રમુખ

વિભિન્ન રાજ્યોમાં જેમ જિલ્લા પંચાયતને જુદા-જુદા નામે ઓળખવામાં આવે છે તેવી જ રીતે વિભિન્ન રાજ્યોમાં જિલ્લા પંચાયતના વડાને પણ જુદા-જુદા નામે ઓળખવામાં આવે છે.

- અધ્યક્ષ/ચેરમેન/ ચેરપર્સન આંધ્રપ્રદેશ, અરુણાચલ પ્રદેશ, હિમાચલપ્રદેશ, જમ્મુ-કાશ્મીર, ચંદીગઢ, પંજાબ, બિહાર, ગોવા, કર્ણાટક, મણિપુર, સિક્કિમ, તામિલનાડુ, ઉત્તરપ્રદેશ, આંદોમાન-નિકોબાર
- પ્રમુખ/ પ્રેસિડેન્ટ ગુજરાત, આસામ, હરિયાણા, કેરાલા, મધ્યપ્રદેશ, મહારાષ્ટ્ર, ઓરિસ્સા, રાજસ્થાન
- સભાધિપતિ પશ્ચિમ બંગાળ, ત્રિપુરા
- પ્રેસિડેન્ટ કમ ચીફ કાઉન્સિલર દાદરા-નગર હેવલી, દમણ-દીવ, લક્ષદ્વીપ

આવી જ રીતે જીલ્લાકક્ષાએ પ્રમુખ પછીના પદાધિકારીને એટલે કે ઉપપ્રમુખને 'ઉપાધ્યક્ષ' અથવા વાર્ડસ ચેરમેન, ઉપપ્રમુખ અથવા વાર્ડસ પ્રેસિડેન્ટ, ઉપસભાધિપતિ અને 'વાર્ડસ પ્રેસિડેન્ટ કમ ચીફ કાઉન્સિલર' તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

3.5.1 જીલ્લા પંચાયતના પ્રમુખના કાર્યો

જીલ્લા પંચાયતના પ્રમુખના કાર્યો અને સત્તાઓ નીચે મુજબ છે.

- જીલ્લા પંચાયતના આર્થિક અને કારોબારી વહીવટ પર દેખરેખ રાખે છે.
- જીલ્લા પંચાયતના દફતરોની થોડા-થોડા સમયાંતરે તપાસણી કરે છે.
- જીલ્લા પંચાયતની બેઠક બોલાવે છે.
- જીલ્લા પંચાયતની બેઠકોમાં અધ્યક્ષ સ્થાન લે છે અને બેઠકોનું સંચાલન કરે છે.
- જીલ્લા પંચાયતની સમિતિમાં સભ્ય તરીકે જ્યારે જીલ્લા પ્રમુખ હોય તો હોદ્દાની રૂએ તે સમિતિના અધ્યક્ષ બને છે.
- પંચાયત કે સમિતિના ઠરાવો કે નિર્ણયોનો અમલ જીલ્લા વિકાસ અધિકારી (D.D.O District Development officer) આગળ કરાવે છે.
- કોઈપણ કામગીરી કે કૃત્ય લોકહિત માટે બંધ કરવાની અથવા મોકૂફ રાખવાની સત્તા ધરાવે છે આ માટે જીલ્લા નિધિમાંથી ખર્ચ કરવાની સત્તા પણ ધરાવે છે.
- જીલ્લા પંચાયતની વિવિધ સમિતિઓના કાર્યોને જોવાનું અને સલાહ-સૂચન આપવાનું કાર્ય કરે છે.
- પંચાયત અધિનિયમ હેઠળ સોંપાયેલાં તમામ સત્તાઓ અને ફરજો બજાવે છે.

3.5.2 જીલ્લા પંચાયતના ઉપપ્રમુખનાં કાર્યો

- જીલ્લા પંચાયતના ઉપપ્રમુખ જીલ્લા પંચાયતના પ્રમુખની ગેરહાજરીમાં બેઠકોનું અધ્યક્ષસ્થાન લે છે. અને બેઠકનું સંચાલન કરે છે.
- પ્રમુખની ગેરહાજરીમાં ઉપપ્રમુખને પ્રમુખનાં કાર્યો અને ફરજો બજાવવાની હોય છે.
- રાજ્ય સરકારના નિયમોને આધીન રહીને જીલ્લા પંચાયતના પ્રમુખ વખતોવખત જે કાર્યો અને સત્તાઓ લેખિતમાં સોંપે તે પ્રમાણેની કામગીરી કરવાની હોય છે.

3.5.3 જીલ્લા પંચાયતના સભ્યો, ઉપપ્રમુખ અને પ્રમુખ રાજીનામું કે હોદ્દા પરથી દૂર કરવા બાબત

જીલ્લા પંચાયતના સભ્ય, ઉપપ્રમુખ અને પ્રમુખના રાજીનામાની પ્રક્રિયા નીચે મુજબ છે.

- જિલ્લા પંચાયતના સભ્યો પ્રમુખને પોતાનું રાજીનામું લેખિતમાં આપી શકે છે અને રાજીનામું મળે તે તારીખથી અમલમાં આવે છે.
- ઉપપ્રમુખ જિલ્લા પંચાયતને લેખિતમાં રાજીનામું આપી શકે છે, પરંતુ જિલ્લા પંચાયત જ્યાં સુધી રાજીનામું સ્વીકારે નહિ ત્યાં સુધી અમલમાં આવશે નહિ, જિલ્લા પંચાયત જે સમયે રાજીનામું સ્વીકારે તે સમયેથી જ ઉપપ્રમુખ પોતાના હોદ્દાની ફરજોમાંથી મુક્ત થાય છે.
- જિલ્લા પંચાયતના પ્રમુખ વિકાસ કમિશ્નરે લેખિતમાં રાજીનામું આપી હોદ્દા પરથી દૂર થઈ શકે છે. પરંતુ જ્યાં સુધી વિકાસ કમિશ્નર રાજીનામું મંજૂર ન કરે ત્યાં સુધી રાજીનામું અમલમાં આવશે નહિ. વિકાસ કમિશ્નરને જે સમયે રાજીનામું સ્વીકારે તે સમયેથી જ પ્રમુખ હોદ્દાની ફરજોથી મુક્ત થાય છે.

જો રાજીનામાં અંગે કોઈ તકરાર ઊભી થાય તો રાજીનામું અમલમાં આવ્યાની તારીખથી 30 દિવસની અંદર પંચાયત સચિવને લેખિતમાં ફરિયાદ કરવાની હોય છે.

જિલ્લા પંચાયતના પ્રમુખ કે ઉપપ્રમુખ વિરૂદ્ધ જિલ્લા પંચાયતનો કોઈ પણ સભ્ય નિયત ફોર્મમાં કુલ સભ્યોના 50% સભ્યોની સહીથી અવિશ્વાસ પ્રસ્તાવ રજૂ કરી શકે છે જો અવિશ્વાસ પ્રસ્તાવને જિલ્લા પંચાયતના કુલ સભ્યોના 2/3 સભ્યોની બહુમતીથી પસાર કરવામાં આવે તો જે તારીખે પ્રસ્તાવ પસાર કર્યો હોય તે તારીખથી 3 દિવસમાં તેમણે હોદ્દો ખાલી કરવો પડે છે.

જિલ્લા પંચાયતના કોઈ સભ્ય, ઉપપ્રમુખ કે પ્રમુખ પોતાની ફરજ બજાવવામાં કસૂર ઠરે, સત્તાનો દુરુપયોગ કરે અથવા ફરજ બજાવવા અસમર્થ થયો હોય તો યોગ્ય કાર્યવાહી કરીને વિકાસ કમિશ્નર સંબંધિત સભ્ય, ઉપપ્રમુખ કે પ્રમુખને હોદ્દા પરથી દૂર કરી શકે છે.

3.6 જિલ્લા વિકાસ અધિકારીના કાર્યો, ફરજો અને સત્તાઓ

જિલ્લા પંચાયત (જિલ્લા પરિષદ)ના માટે એક મંત્રી (સક્રેટરી) એટલે કે મુખ્ય વહીવટી અધિકારી હોય છે જે હોદ્દાની રૂએ રાજ્ય સરકાર દ્વારા નિયુક્ત કરાયેલ જિલ્લા વિકાસ અધિકારી (D.D.O District Development officer) હોય છે.

આ જિલ્લા વિકાસ અધિકારીના કાર્યો, ફરજો અને સત્તાઓ નીચે મુજબની હોય છે.

- જિલ્લા પંચાયતની તમામ પ્રવૃત્તિઓની બાબતમાં દેખરેખ અને નિયંત્રણ રાખે છે.
- જિલ્લા પંચાયત તમામ દફતરો અને દસ્તાવેજો (રેકોર્ડ) પોતાના કબજા (કસ્ટડી)માં રાખે છે.
- જિલ્લા પંચાયતની તમામ વિકાસ યોજનાઓના ત્વરિત અમલ માટે જરૂરી પગલાં લેશે.
- જિલ્લા પંચાયતની બેઠક માટેની નોટિસ અને એજન્ડા તૈયાર કરશે.
- જિલ્લા પંચાયતના મંત્રી તરીકે પંચાયતની બેઠકો બોલાવવાની કાર્યસૂચિ નોટિસ તૈયાર કરે છે.
- જિલ્લા પંચાયતની બીજી ફરજો જે કોઈપણ સમિતિનો સોંપવામાં આવી ન હોય તે બજાવે છે.
- જિલ્લા પંચાયતના અધિકારીઓ, કર્મચારીઓ અને સેવકોની ફરજો નક્કી કરે છે વધારાના કાર્યો સોંપી શકે છે.

- જિલ્લા પંચાયતના અધિકારીઓ, કર્મચારીઓ અને સેવકોની કામગીરી પર દેખરેખ રાખશે.
- જિલ્લા ફંડ (નિધિ)માંથી નાણાં ઉપાડવા અને ખર્ચવાની સત્તા ધરાવે છે.
- જિલ્લા પંચાયતની બેઠકોમાં કે તેની કોઈ પણ સમિતિમાં હાજર રહેવાની સત્તા ધરાવે છે.
- જિલ્લા પંચાયતના અધિકારીઓ, કર્મચારીઓ અને સેવકોની રજા મંજૂર કરવાની સત્તા ધરાવે છે.
- પોતાના તાબા હેઠળના અધિકારીઓ, કર્મચારીઓ અને સેવકોના ગુપ્ત રેકોર્ડની લખવાની સત્તા ધરાવે છે.
- જિલ્લા પંચાયતના અધિકારીઓ, કર્મચારીઓ અને સેવકો પાસેથી ખુલાસો માંગવાની સત્તા ધરાવે છે.
- તાલુકા પંચાયતની પ્રથમ બેઠકની તારીખ નક્કી કરવાની સત્તા હોય છે.
- તાલુકા પંચાયતની પ્રથમ બેઠકમાં અધ્યક્ષ સ્થાન નક્કી કરવાનો અધિકાર ધરાવે છે
- તાલુકા પંચાયતના સભ્ય, ઉપપ્રમુખ કે પ્રમુખ જો ફરજ બજાવવામાં કસૂરવાર હોય તો ત્રણેયમાંથી કોઈપણને સસ્પેન્ડ કરવાનો અધિકાર જિલ્લા વિકાસ અધિકારી ધરાવે છે.
- રાજ્ય સરકાર દ્વારા જે કાર્યો સોંપવામાં આવે છે તે બજાવે છે.

3.7 જિલ્લા (જિલ્લા પરિષદ)ની આવકના સ્ત્રોતો (સાધનો)

જિલ્લા પંચાયતની આવકના સ્ત્રોતો મહદઅંશે પંચાયત સમિતિ (તાલુકા પંચાયત)ઓની આવકના સ્ત્રોતો જેવા છે. આ સ્ત્રોતોનો ઉપયોગ કરવાના અધિકારો બધાં રાજ્યોમાં જિલ્લા પંચાયતો (જિલ્લા પરિષદો)ને એકસરખા હોતાં નથી. દરેક જિલ્લામાં એક ફંડ (નિધિ) હોય જે જિલ્લા ફંડ તરીકે ઓળખાય છે. જેમાં જિલ્લા પંચાયતની આવક જમા કરવામાં આવે છે.

જિલ્લા ફંડ (નિધિ)માં જિલ્લા પંચાયતની નીચેની આવકો જમા કરવામાં આવે છે.

- જિલ્લા પંચાયત દ્વારા નાખવામાં આવેલ કર, વેરા કે ફીની આવક.
 - જિલ્લા પંચાયતને પ્રાપ્ત થતી કોઈ મિલકતની આવક કે ભાડા તરીકે થતી આવક.
 - ફોજદારી કેસમાં કોઈપણ દંડની રકમ સિવાયની બીજી ગુનેગારી તરીકે વસૂલેલી રકમ.
 - જિલ્લા પંચાયતને કોઈ વ્યક્તિ કે સંસ્થા કે કંપની દ્વારા મળેલ બક્ષિસ કે ફાળાની રકમો.
 - રાજ્ય સરકાર તરફથી મળતી આર્થિક સહાય.
 - રાજ્ય સરકારમાંથી લીધેલ લોનની રકમ.
 - નીચલા સ્તરની પંચાયત તરફથી ઉપલી પંચાયતને અપાયેલ ફાળો કે ગ્રાન્ટ.
 - રાજ્ય સરકાર અને કેન્દ્ર સરકારની વિવિધ યોજનાઓ હેઠળ મળતી ગ્રાન્ટ.
- ફી, ટોલ, સેસ અને કર નાખવાની સત્તા જિલ્લા પંચાયતો (જિલ્લા પરિષદો)ને આપવાની

બાબતમાં ગુજરાતમાં બીજા રાજ્યો કરતાં વધારે વ્યાપક સત્તાઓ જીલ્લા પંચાયતોને આપવામાં આવેલ છે. આંધ્રપ્રદેશ, આસામ, ગોવા, કર્ણાટક, તામિલનાડુ, ત્રિપુરા, પશ્ચિમ બંગાળ જેવા રાજ્યોમાં જિલ્લા પરિષદોને કોઈ કર નાંખવાની સત્તા નથી, પરંતુ આંધ્રપ્રદેશમાં જિલ્લા પરિષદ માર્કેટ અને ફેક્ટરીઓમાંથી ફી મેળવે છે. ત્રિપુરામાં જીલ્લા પરિષદો જાહેર બાંધકામ અને રસ્તાઓ ઉપર સેસ નાખી આવક મેળવે છે પંજાબની જિલ્લા પરિષદો રસ્તા અને જાહેર બાંધકામ ઉપર સેસ નાંખી શકે છે. મણિપુરમાં જીલ્લા પરિષદ પીવાના અને સિંચાઈના પાણી ઉપરનો વેરો, માણસો અને પ્રાણીઓ ઉપરનો નાકાવેરો, વાહનો અને હોડીઓની રજીસ્ટ્રેશન ફી, યાત્રાધામમાં સફાઈ ફી, મેળા માટેના લાયસન્સની ફી વગેરેમાંથી આવક મેળવે છે. મહારાષ્ટ્રમાં પણ જીલ્લા પરિષદ બિનખેતીની જમીન પર સુધારાચાર્જ, પ્રાણીઓની રજીસ્ટ્રેશન ફી, જમીન અને મકાનો ઉપર ખાસ કર, દલાલો અને કમિશન એજન્ટોની લાયસન્સની ફી વગેરેમાંથી આવક મેળવે છે પશ્ચિમ બંગાળમાં જીલ્લા પરિષદ વાહનોની રજીસ્ટ્રેશન ફી, પીવાના પાણી અને સિંચાઈના પાણી માટેનો ચાર્જ, વાહનો અને હોડીઓ ઉપરનો નાકાવેરો, દિવાબત્તીનો કર વિગેરેમાંથી આવક મેળવે છે. મધ્યપ્રદેશ, ઓરિસ્સા અને કેરાલા જેવાં રાજ્યોમાં જીલ્લા પરિષદોને કર, ફી કે સેસ નાખવાની સત્તા નથી.

એવી જ રીતે ઘણા રાજ્યોમાં જિલ્લા પરિષદો પોતાની મિલકતમાંથી ભાડું, વ્યાજ લઈને આવક મેળવે છે. તેમજ લોકફાળો, દાન મેળવીને પણ આવક મેળવે છે. જેમ કે ગુજરાત, આસામ, આંધ્રપ્રદેશ અને ગોવામાં જિલ્લા પરિષદો પોતાના મકાનો અને શોપિંગ સેન્ટરો ઊભા કરીને તેમાંથી ભાડાની આવક મેળવતી હોય છે. કેટલાંક રાજ્યોમાં પંચાયતનો કર પંચાયતોની વિનંતી ઉપરથી રાજ્ય સરકાર નાખે છે અને તેની આવક પંચાયતોને સોંપે છે જેમકે ગુજરાત અને રાજસ્થાનમાં જિલ્લા પરિષદોની વિનંતી ઉપરથી રાજ્ય સરકાર સ્ટેમ્પ ડ્યૂટી ઉપર સરચાર્જ નાંખે છે અને તેની આવક જીલ્લા પરિષદોને આપે છે. એવી જ રીતે મોટા વિકાસ કામો માટે લોન લેવાની જરૂર ઊભી થતી હોય છે ગુજરાત, મહારાષ્ટ્ર જેવા કેટલાક રાજ્યોની જિલ્લા પરિષદો આવી લોન લેતી હોય છે.

જીલ્લા કુટુંબ કલ્યાણ ફંડ

- દરેક જીલ્લાની જીલ્લા પંચાયતમાં કુટુંબ કલ્યાણ કાર્યક્રમની કામગીરી માટે ‘જીલ્લા કુટુંબ કલ્યાણફંડ’ સ્થાપવામાં આવ્યું છે.
- આ ફંડમાં રાજ્ય સરકાર અને કેન્દ્ર સરકાર તરફથી કુટુંબ કલ્યાણના કાર્યક્રમ માટે મળેલ બક્ષિસની રકમ, જીલ્લા પંચાયતે આયોજન કરેલા મનોરંજન કાર્યક્રમની આવક અને કુટુંબ કલ્યાણ સીલના વેચાણની આવકનો સમાવેશ થાય છે.
- ‘જીલ્લા કુટુંબ કલ્યાણ’ ફંડમાંથી કુટુંબ કલ્યાણ કાર્યક્રમની કામગીરી પૂરી થતાં પછી બાકી રહેલાં વધારાના ફંડનો ઉપયોગ ઠરાવ કરીને તેનું રોકાણ કરી શકાય છે.

3.8 સારાંશ

ભારતમાં પંચાયત રાજના સૌથી ઉપલા સ્તર જીલ્લા પંચાયતની વિગતો આ એકમમાં આપવામાં આવી છે.

જીલ્લા પંચાયત માળખાકીય રીતે સૌથી ઊંચા સ્તરે બેઠેલી પંચાયત છે. હરિયાણા, કેરાલા અને તામિલનાડુના અપવાદને બાદ કરતા દેશના મોટાભાગના રાજ્યોમાં જીલ્લા પંચાયતો (જીલ્લા પરિષદ) ત્રણેય સ્તરોમાં સૌથી મજબૂત અને શક્તિશાળી સંસ્થા છે. જીલ્લા પંચાયત પાસે ઉચ્ચ કક્ષાના અધિકારીઓ, વહીવટી અને ટેકનિકલ નિષ્ણાતો, કાયદાએ આપેલી

શિસ્તપાલનની સત્તા અને વિશાળ નાણાકીય સાધનો હોય છે. આ જ કારણસર જીલ્લા પંચાયત (જીલ્લા પરિષદ) પાસે નાણાકીય, વહીવટી અને ટેકનિકલ જવાબદારી ઉપાડવાની ક્ષમતા પણ વધારે હોય છે. ટૂંકમાં ઉચ્ચ સ્તરની પંચાયત નીચેના સ્તરની પંચાયત માટે પ્રોત્સાહન આપનારી દેખરેખ રાખનારી અને વિવિધ પ્રકારનો ટેકો પૂરો પાડનારી સંસ્થા તરીકે ફરજો બજાવે છે. આ ઉપરાંત, તે જુદાં-જુદાં સ્તરની પંચાયતનો સાથે સંકલન પણ સાધે છે. પ્રસ્તુત એકમમાં જીલ્લા પંચાયતની રચના તેની સત્તાઓ, ફરજો, કાર્યો, સમિતિઓ અને આવકના સાધનોનું સંક્ષેપમાં વર્ણન કરીને સમજાવવામાં આવ્યું છે.

આમજીલ્લા પંચાયત પંચાયતીરાજના માળખાનું ટોચનું અંગ છે.

3.9 સંદર્ભ સૂચિ

- 1 પ્રા.બી.સી. શાહ 'ભારતમાં પંચાયતીરાજ', પાંચમી આવૃત્તિ, 2016,યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, ગુજરાત રાજ્ય, અમદાવાદ.
- 2 રમેશ એમ. શાહ અને પ્રા. બળદેવ આગજા, '73 મા બંધારણીય સુધારા પાશ્ચાદ ભારતમાં પંચાયતીરાજ' પ્રથમ આવૃત્તિ-2002, યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, ગુજરાત રાજ્ય, અમદાવાદ.
- 3 અજય પટેલ, 'ભારતીય બંધારણ અને રાજ વ્યવસ્થા'.પાંચમીઆવૃત્તિ-2020, યુવા ઉપનિષદ પબ્લિકેશન, સુરત.
- 4 ડૉ.વિરેન્દ્રસિંહ જાડેજા, 'ભારતનું બંધારણ, પંચાયતી રાજ અને રાજનીતિ', પ્રથમ આવૃત્તિ-2016, કાર્વી નોલેજ પ્રેસ, જામનગર.
- 5 પીતાંબર પટેલ, 'ગુજરાત પંચાયતી રાજ'પ્રકાશક: ગુર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ.
- 6 બિપીનચંદ્ર વૈષ્ણવ, 'પંચાયત ધારો'નવ સર્જન પબ્લિકેશન અમદાવાદ, આવૃત્તિ: 2018
- 7 કેયુરભાઈ પટેલ, જયેશભાઈ જી. પટેલ, 'પંચાયતી રાજ એક અભ્યાસ' બાલા પ્રકાશન, જ્ઞાન પ્રકાશન, આવૃત્તિ: 2022, ગાંધીનગર.
- 8 વિનય શર્મા, પંચાયતી રાજ, રાજત પ્રકાશન, નई દિલ્હી.
- 9 ડૉ. અલોકકુમાર કશ્યપ, ભારત મેં પંચાયતી રાજ-ઉદ્ભવ વિકાસ એવં વર્તમાન સ્થિતિ, ડિસ્કવરી પબ્લિશિંગ, નई દિલ્હી.
- 10 Murlidhar R. Pawar, Panchayati Raj-System in India, Garima Prakashan-Kanpur.

3.10 તમારી પ્રગતિ ચકાસો-1

1. ગુજરાતમાં જીલ્લા પંચાયતના વડાને _____ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. (જીલ્લા પ્રમુખ)
2. હરિયાણા અને મહારાષ્ટ્રમાં જીલ્લા પંચાયતને _____ નામથી ઓળખવામાં આવે છે. (જીલ્લા પરિષદ)
3. ગુજરાતમાં જીલ્લા પંચાયતમાં મહિલાઓ માટે _____ ટકા અનામત બેઠકો રાખવામાં આવે છે. (50%)

4. જિલ્લા પંચાયતના વહીવટી વડાને _____ નામે ઓળખવામાં આવે છે.
(જિલ્લા વિકાસ અધિકારી-D.D.O)
5. જિલ્લા પંચાયતના પ્રમુખનું રાજીનામું _____ મંજૂર કરે છે.
(વિકાસ કમિશ્નર)

તમારી પ્રગતિ ચકાસો-2

- 1 ગુજરાતની જિલ્લા પંચાયતોમાં કાયમી આમંત્રિત સભ્યોમાં કોનો સમાવેશ થાય છે.
જવાબ જિલ્લા પંચાયત કે તેના કોઈપણ ભાગમાંના કોઈપણ મતદાર મંડળમાંથી ચૂંટાયેલાં ગુજરાત વિધાનસભાના સભ્યો અર્થાત્ ધારાસભ્યો જિલ્લા પંચાયતોના કાયમી આમંત્રિતો ગણાય છે.
- 2 જિલ્લા પંચાયતના સભ્યોના પ્રકારો જણાવો.
જવાબ જિલ્લા પંચાયતના સભ્યોના ચાર પ્રકારના હોય છે.
1 સીધા (પ્રત્યક્ષ)ચૂંટાયેલાં સભ્યો
2 પદનિમિત્ત સભ્યો/કાયમી આમંત્રિતો
3નિયુક્ત સભ્યો
4કો-ઓપ્ટ સભ્યો (ગુજરાતમાં હજુ સુધી આવા સભ્યોની જોગવાઈ કરવામાં આવી નથી)
- 3 જિલ્લા પંચાયતની કોઈ પણ ચાર સત્તાઓ જણાવો
જવાબ 1કરવેરા નાંખવાની સત્તા
2બજેટ મંજૂર કરવાની સત્તા
3 તાલુકા પંચાયતના બજેટની ચકાસણી કરવાની સત્તા
4ગ્રામ પંચાયતો માટે પેટા નિયમો બનાવવાની સત્તા
- 4 જિલ્લા પંચાયતની કોઈ પણ ચાર ફરજિયાત સમિતિના નામ જણાવો
જવાબ 1કારોબારી સમિતિ
2સામાજિક ન્યાય સમિતિ
3જિલ્લા શિક્ષણ સમિતિ
4 જાહેર આરોગ્ય સમિતિ
- 5 જાહેર આરોગ્ય સમિતિનું મુખ્ય કાર્ય શું છે ?
જવાબ જાહેર આરોગ્ય સમિતિનું મુખ્ય કાર્ય જાહેર આરોગ્ય જળવાઈ રહે તે માટે આરોગ્ય કેન્દ્રો, હોસ્પિટલો, પ્રસૂતિગૃહો, આયુર્વેદિક અને હોમિયોપેથિક દવાખાના ખોલવા અને નિભાવવાનું છે.
- આ ઉપરાંત તે સાફ-સફાઈ, શુદ્ધ પાણી પુરવઠો પૂરો પાડવાનો, રોગચાળા નિયંત્રણ અને કુટુંબ કલ્યાણને લગતાં કાર્યો કરે છે.

નોંધ : વિશેષ માહિતી માટે ધ ગુજરાત પંચાયત એક્ટ-1993,
<https://www.panchayatgujarat.gov.in> અને
<https://www.panchayat.gov.in> નો ઉપયોગ કરી શકશો.

રૂપરેખા

4.0 ઉદ્દેશો

4.1 પ્રસ્તાવના

4.2 પંચાયતીરાજની સફળતાઓ

- 4.2.1 લોકશાહી વિકેન્દ્રીકરણ શક્ય બને છે.
- 4.2.2 સ્થાનિક સ્વરાજની સંસ્થાઓ લોકશાહીની તાલીમશાળા બની છે.
- 4.2.3 સ્થાનિક નેતૃત્વ અને સંસાધનોનો મહત્તમ લાભ મળે છે.
- 4.2.4 સ્થાનિક લોકોની લોકભાગીદારીમાં વધારો થયો છે.
- 4.2.5 સ્થાનિક પ્રશ્નોનો ઉકેલ ઝડપી બન્યો છે.
- 4.2.6 વિકાસ યોજનાઓનું આયોજન અને અમલીકરણની પ્રક્રિયાને વેગ મળે છે.
- 4.2.7 દરેક વર્ગોનું પ્રતિનિધિત્વ જળવાય છે.
- 4.2.8 અન્ય

4.3 પંચાયતીરાજની નિષ્ફળતાઓ

- 4.3.1 પંચાયતી રાજ સંબંધિત જાગૃતિનો અભાવ
- 4.3.2 માળખાગત સમસ્યાઓ
- 4.3.3 સંચાલકીય પ્રશ્નો
- 4.3.4 સંકલનની સમસ્યા
- 4.3.5 શિસ્ત અને વફાદારીના પ્રશ્નો
- 4.3.6 અન્ય

4.4 સારાંશ

4.5 ચાવીરૂપ શબ્દો

4.6 તમારી પ્રગતિ ચકાસો

4.7 સંદર્ભ સૂચિ

4.0 ઉદ્દેશો

આ એકમના ઉદ્દેશો નીચે મુજબ છે.

- તમે પંચાયતીરાજની સફળતાઓની જાણકારી મેળવશો.
- તમે પંચાયતીરાજની નિષ્ફળતાઓ વિશે જાણશો.

4.1 પ્રસ્તાવના

ભારતે સંસદીય લોકશાહીની સાથે સમવાય પ્રથાનો સ્વીકાર કર્યો છે. સમવાયતંત્રમાં

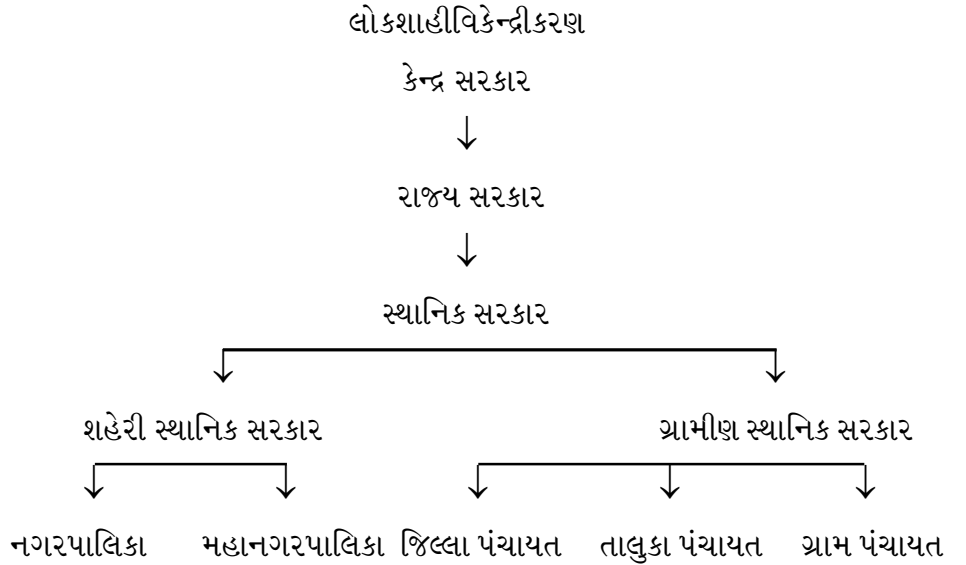
કેન્દ્ર સરકાર અને રાજ્ય સરકાર વચ્ચે સત્તા અને કાર્યોનું સ્પષ્ટ વિભાજન કરવામાં આવે છે. રાજ્યયાદીના વિષયો, કેન્દ્ર યાદીના વિષયો અને સંયુક્ત યાદીના વિષયો નક્કી કરવામાં આવેલા છે. પંચાયતી રાજ એ રાજ્યયાદીનો વિષય છે. દરેક રાજ્યની પરિસ્થિતિઓ અને વહીવટી અનુકૂળતાઓ અલગ-અલગ હોવાથી પોતાને અનુકૂળ આવે તેવી પંચાયતી રાજની વ્યવસ્થા ગોઠવવાની હોય છે. જેની માટે રાજ્ય સરકાર સ્વતંત્ર છે. પંચાયતી રાજની સફળતા અને નિષ્ફળતાનો ઘણો ખરો આધાર માળખાગત બાબતો, વિકેન્દ્રીકરણની પ્રક્રિયા, દેખરેખ અને અંકુશ, નાણાકીય બાબતો પર રહેલો છે. આ એકમમાં પંચાયતી રાજની વિવિધ સફળતાઓ દર્શાવવામાં આવી છે. ગ્રામીણ વિકાસના ક્ષેત્રે પંચાયતી રાજને કારણે આવેલ પરિવર્તન અને વિકાસ પથને રજૂ કરવામાં આવેલ છે. આ સાથે પંચાયતી રાજની કેટલીક મર્યાદાઓ પણ જોવા મળે છે. જેની ચર્ચા કરવામાં આવી છે. પંચાયતી રાજની સફળતા અને નિષ્ફળતા એક સિક્કાની બે બાજુ સમાન છે. આ એકમના અભ્યાસથી તમે પંચાયતી રાજની સફળતાઓ અને નિષ્ફળતાઓનો વિગતવાર અભ્યાસ કરશો.

4.2 પંચાયતીરાજની સફળતાઓ

પંચાયતીરાજની સફળતાઓ નીચે મુજબ સમજાવે.

4.2.1 લોકશાહી વિકેન્દ્રીકરણ શક્ય બને છે.

લોકોની ભાગીદારી વગર લોકશાહી વિકેન્દ્રીકરણના ખ્યાલને ચરિતાર્થ કરવો મુશ્કેલ છે. પંચાયતીરાજ વ્યવસ્થાને કારણે લોકશાહી વિકેન્દ્રીકરણ ખરા અર્થમાં શક્ય બને છે. સત્તાનું અને જવાબદારીનું વિકેન્દ્રીકરણ થાય છે. જે નીચેના ચાર્ટ દ્વારા સમજાવે.

કેન્દ્ર સરકાર સમગ્ર ભારત માટે એક જ છે. રાજ્ય સરકાર જે તે રાજ્યમાં પ્રવર્તમાન હોય છે. દરેક રાજ્યને પોતાની સ્થાનિક સરકાર હોય છે. પંચાયતી રાજ રાજ્ય સરકારનો વિષય હોવાથી સ્થાનિક સરકારોનો વિકાસ કરવામાં રાજ્ય સરકારની ભૂમિકા અગત્યની છે. સ્થાનિક સરકારમાં શહેરી સ્થાનિક સરકારનો સમાવેશ થાય છે. જેમાં મુખ્યત્વે નગરપાલિકા અને મહાનગરપાલિકા હોય છે. જ્યારે ગ્રામીણ સ્થાનિક સરકારમાં જિલ્લા પંચાયત, તાલુકા પંચાયત અને ગ્રામ પંચાયતનો સમાવેશ થાય છે. જે સામાન્ય રીતે પંચાયતીરાજ વ્યવસ્થા અંતર્ગત આવે છે. સરકારના દરેક સ્તર પર સત્તાનું, કાર્યનું અને જવાબદારીનું વિકેન્દ્રીકરણ થાય છે. કોઈ એકના હસ્તક સત્તાનું કેન્દ્રીકરણ થતું નથી. આમ, લોકશાહી ઢબે ખરા અર્થમાં

લોકશાહી વિકેન્દ્રીકરણ શક્ય બને છે. જેમાં રાજકીય વિકેન્દ્રીકરણ, વહીવટી વિકેન્દ્રીકરણનો પણ સમાવેશ થાય છે.

4.2.2 સ્થાનિક સ્વરાજની સંસ્થાઓ લોકશાહીની તાલીમશાળા બની છે.

સ્થાનિક સ્વરાજની સંસ્થાઓ મુખ્યત્વે બે પ્રકારે છે.

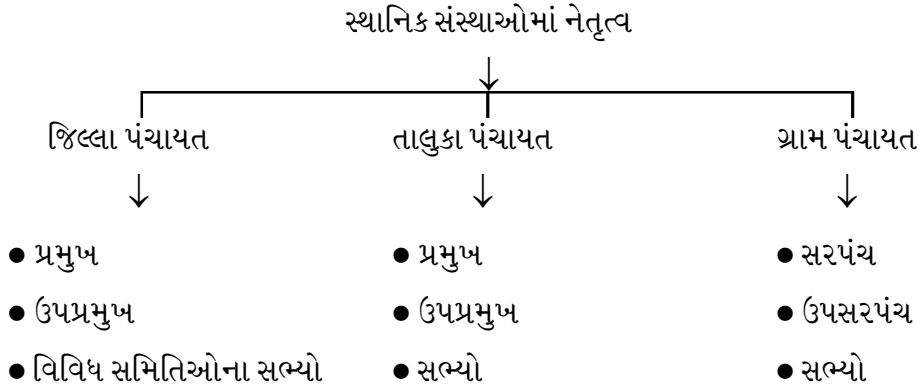
1. શહેરી સ્થાનિક સરકાર અંતર્ગત નગરપાલિકા અને મહાનગરપાલિકાઓ.
2. ગ્રામીણ સ્થાનિક સરકાર અંતર્ગત જિલ્લા પંચાયત, તાલુકા પંચાયત અને ગ્રામ પંચાયત.

આ સંસ્થાઓમાં પ્રત્યક્ષ રીતે ચૂંટણીઓ થાય છે. 18 વર્ષનો પુખ્ત વય ધરાવતો નાગરિક સાર્વત્રિક પુખ્ત વય મતાધિકારના ધોરણે મતદાન કરે છે. વિજેતા બનતા ઉમેદવારો લોકોના પ્રતિનિધિ બનીને, લોકોનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે. સ્થાનિક લોકોનું પ્રતિનિધિત્વ, સ્થાનિક કક્ષાના લોકો જ કરે છે. આમ, સ્થાનિક સ્વરાજની સંસ્થાઓ લોકશાહીની તાલીમશાળા બની રહી છે.

4.2.3 સ્થાનિક નેતૃત્વ અને સંસાધનોનો મહત્તમ લાભ મળે છે.

પંચાયતી રાજમાં સ્થાનિક કક્ષાએ નેતૃત્વનો વિકાસ થાય છે. વળી, સ્થાનિક સંસાધનોનો મહત્તમ લાભ લેવાનું શક્ય બને છે. સ્થાનિક સંસાધનોમાં મુખ્યત્વે બે પ્રકારના સંસાધનોનો સમાવેશ કરી શકાય છે. કુદરતી સંસાધનો જેમ કે ખનીજ, ખાણ, સ્થાનિક નાના ઉદ્યોગોને અનુરૂપ વાતાવરણ હોય તો તેનો લાભ લઈ શકાય છે. તે જ રીતે કૃત્રિમ સંસાધનોનો ઉપયોગ પણ શક્ય બને છે. જેમાં માનવ સંસાધનોનો પણ સમાવેશ થાય છે.

સ્થાનિક નેતૃત્વની ક્ષમતાનો લાભ સ્થાનિક લોકોના વિકાસમાં મળે છે. સ્થાનિક નેતૃત્વ કોના હાથમાં હોય છે? નીચેના ચાર્ટ દ્વારા સમજાવે.

ઉપરોક્ત ત્રણેય સ્તર કે કક્ષાએ સ્થાનિક નેતાઓ કે લોકપ્રતિનિધિઓ ચૂંટણીમાં વિજય મેળવીને વિજેતા બને છે. આ લોક પ્રતિનિધિઓને રાજકીય નેતૃત્વ કરવાની તક મળે છે. સ્થાનિક નેતૃત્વનો આ અનુભવ તેમને રાજ્યની વિધાનસભા અને લોકસભાની ચૂંટણીમાં ઉમેદવારી કરવાનો મંચ પૂરો પાડે છે.

4.2.4 સ્થાનિક લોકોની લોકભાગીદારીમાં વધારો થયો છે.

સ્થાનિક સ્વરાજની સંસ્થાઓના માધ્યમ થકી સ્થાનિક લોકોની સહભાગીતામાં વધારો થયો છે. લોકો પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રીતે વત્તા કે ઓછા પ્રમાણમાં પંચાયતીરાજની સંસ્થાઓના માધ્યમ થકી રાજકીય ગતિવિધિઓ સાથે સંકળાય છે. લોકોનું રાજકીય શિક્ષણ વધ્યું છે. તેમની સહભાગીતા દર્શાવે છે કે લોકશાહીને અનુરૂપ તેમનું રાજકીયકરણ થઈ રહ્યું છે. લોકોની ભાગીદારી દર્શાવે છે કે સ્થાનિક કાર્યોમાં, સરકારી કાર્યોમાં, વિકાસના કાર્યોમાં તેમને રસ છે.

4.2.5 સ્થાનિક પ્રશ્નોનો ઉકેલ ઝડપી બન્યો છે.

સ્થાનિક લોકોના પ્રાથમિક પ્રશ્નો જેવાં કે શિક્ષણ, તબીબી, વાહનવ્યવહાર, રસ્તાઓ, વીજળી વગેરે આંતરમાળખાકીય સુવિધાઓને લગતા પ્રશ્નોનું નિરાકરણ ઝડપથી લાવી શકાય છે. પંચાયતી રાજનો ઉદ્દેશ જ એ છે કે સ્થાનિક પ્રશ્નોનો ઉકેલ, સ્થાનિક સંસાધનોની મદદથી, સ્થાનિક લોકો દ્વારા જ લાવવો. સ્થાનિક વિકાસના કાર્યોને વેગ મળી રહ્યો છે.

4.2.6 વિકાસ યોજનાઓનું આયોજન અને અમલીકરણની પ્રક્રિયાને વેગ મળે છે.

પંચાયતીરાજ વ્યવસ્થાને કારણે ગ્રામીણ વિકાસને લગતી વિવિધ યોજનાઓનું આયોજન અને તેનાં અમલીકરણની પ્રક્રિયાને વેગ મળે છે. કારણ કે આ વિકાસ યોજનાઓ તેના લાભાર્થી સુધી ત્યારે જ પહોંચી શકે જ્યારે સ્થાનિક સ્વરાજની સંસ્થાઓ તેને અમલમાં મૂકવા પ્રતિબદ્ધ હોય. સમગ્ર વહીવટીતંત્રને સક્રિય રાખીને લાભાર્થીઓ સુધી લાભ પહોંચાડવામાં પંચાયતી રાજની સંસ્થાઓ અગત્યનું માધ્યમ છે. પંચાયતી રાજની સંસ્થાઓ ગ્રામીણ વિકાસ માટે પરિવર્તનનું માધ્યમ બની રહી છે.

4.2.7 દરેક વર્ગોનું પ્રતિનિધિત્વ જળવાય છે.

સમાજના દરેક વર્ગો જેમ કે મહિલાઓ, અનુસૂચિત જાતિ અને જનજાતિઓ, પછાત વર્ગોનું પ્રતિનિધિત્વ પંચાયતી રાજમાં જોવા મળે છે. અનામત વ્યવસ્થાને કારણે દરેક વર્ગોનું તેમના હિતોનું પ્રતિનિધિત્વ જળવાય છે. જેથી તેમની ક્ષમતાનો વિકાસ થાય અને સાથે-સાથે પંચાયતીરાજમાં સમાન પ્રતિનિધિત્વનો ખ્યાલ શક્ય બને. ગુજરાતમાં પંચાયતી રાજમાં મહિલાઓને 50% અનામત આપવામાં આવી છે. આ વ્યવસ્થાને કારણે મહિલાઓની ભાગીદારી વધી રહી છે. ગ્રામીણ વિકાસમાં મહિલાઓનું વિશેષ પ્રદાન પંચાયતી રાજને સફળ કરવા તરફ અગત્યનું ઐતિહાસિક કદમ બની રહ્યું છે.

4.2.8 અન્ય

આ ઉપરાંત પંચાયતી રાજ વ્યવસ્થાને કારણે —

- કેન્દ્ર સરકારનો અને રાજ્ય સરકારનો કાર્યબોજ હળવો થાય છે.
- અમલદારશાહીને દૂર કરે છે.
- કોઈનો ઈજારો સ્થપાતો નથી.
- સત્તાના વિકેન્દ્રીકરણથી લોકશાહીની ખામીઓ દૂર થાય છે.
- પ્રયોગો કરવાની સરળતા રહે છે.
- લોકોની સેવા માટેનો ઉત્તમ મંચ પૂરો પાડે છે.
- વિભિન્નતામાં પણ એકતા જોવા મળે છે.
- પંચાયતી રાજની સંસ્થાઓ ઓછી ખર્ચાળ છે.
- સામાજિક કલ્યાણકારી કાર્યોમાં વૃદ્ધિ થાય છે.

આમ, પંચાયતી રાજ વ્યવસ્થાની સફળતાની આપણે સમજૂતી મેળવી.

4.3 પંચાયતીરાજની નિષ્ફળતાઓ

પંચાયતીરાજની સફળતાઓ અને નિષ્ફળતાઓ એક સિક્કાની બે બાજુ સમાન છે. પંચાયતીરાજની મર્યાદાઓ કે નિષ્ફળતાઓની ચર્ચા નીચે મુજબ સમજીએ.

4.3.1 પંચાયતીરાજ સંબંધિત જાગૃતિનો અભાવ

પંચાયતીરાજની સૌથી મોટી મર્યાદા એ છે કે પંચાયતીરાજ એટલે શું? તેના ઉદ્દેશો શું છે? પંચાયતીરાજ સંબંધિત બંધારણીય જોગવાઈઓ કઈ-કઈ છે? તેના ખ્યાલ વિશેની જાણકારીનો અભાવ જોવા મળે છે. આ જાણકારીનો અભાવ પ્રજામાં તો છે જ સાથે-સાથે પંચાયતીરાજ વ્યવસ્થા સાથે સંકળાયેલ સમગ્ર વહીવટીતંત્રની પણ ક્યાંક ક્યાંક રહેતી હોય તેવું જણાય છે. પંચાયતીરાજમાં પોતાની ભૂમિકા શું છે? તેની સ્પષ્ટ સમજ હોતી નથી. સરપંચ તરીકે મારી ભૂમિકા શું છે? તાલુકા પંચાયત કે જિલ્લા પંચાયતના પ્રમુખ કે સભ્ય તરીકે મારે શું કરવાનું છે? કઈ રીતે કરવાનું છે? તેની સ્પષ્ટ સમજણનો અભાવ જોવા મળે છે. જો કે આ બાબત દરેક જગ્યાએ લાગુ પડતી નથી. કેટલાક લોકોમાં તેની જાણકારી હોય પણ છે. આમ છતાં એકંદરે ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં પંચાયતીરાજસંબંધિત બાબતોની જાણકારીનો અભાવ જોવા મળે છે. જાણકારીના અભાવમાં પરિણામલક્ષી અને ઉદ્દેશોને અનુરૂપ કાર્યો કરી શકાતા નથી. જે તેની મર્યાદા બને છે.

4.3.2 માળખાગત સમસ્યાઓ

સૈદ્ધાંતિક રીતે પંચાયતીરાજ વિષયક જાણકારીનો અભાવ હોય છે અને તેની સાથે માળખાગત સમસ્યાઓ પણ જોવા મળે છે. માળખાગત સમસ્યાઓ એટલે કે —

- પંચાયતોના કદ કે સંખ્યાની બાબતમાં રાજ્ય-રાજ્ય વચ્ચે અસમાનતા.
- પંચાયતીરાજના સ્તરો બાબતે એટલે કે ત્રિસ્તરીય, દ્વિસ્તરીય વગેરે બાબતે અસમાનતા.
- રાજ્ય સરકાર અને પંચાયતીરાજની સંસ્થાઓ વચ્ચે સત્તા અને કાર્યોનું વિભાજન નક્કર સિદ્ધાંતના આધારે કરવામાં આવ્યું નથી.
- ટાંચા સંસાધનો હોવા, નાણાકીય સમસ્યા.
- ઉચ્ચ સ્તરેથી જે સમર્થન મળવું જોઈએ તેનો કંઈક અંશે અભાવ.
- પંચાયતીરાજ સંબંધિત કાયદાકીય જોગવાઈઓની સ્પષ્ટતા બાબતે સમસ્યા જોવા મળે છે.
- પંચાયતીરાજમાં કાર્યરત કર્મચારીઓની ભરતી, તાલીમ બાબતે મુશ્કેલી જણાય છે.

4.3.3 સંચાલકીય પ્રશ્નો

પંચાયતીરાજમાં ઉદ્દેશો કે નીતિને લગતાં પ્રશ્નો, નાણાકીય કે સાધન-સંપત્તિના પ્રશ્નો જોવા મળે છે. તેની સ્પષ્ટ જાણકારીના અભાવમાં પરિણામલક્ષી કાર્યો કરી શકાતા નથી.

4.3.4 સંકલનની સમસ્યા

પંચાયતીરાજમાં સંકલનની સમસ્યા જોવા મળે છે.

- ગ્રામ પંચાયતનું તાલુકા પંચાયત સાથેનું સંકલન
- ગ્રામ પંચાયતનું જિલ્લા પંચાયત સાથેનું સંકલન
- જિલ્લા પંચાયતનું તાલુકા પંચાયત અને ગ્રામ પંચાયત સાથેનું સંકલન
- પંચાયત રાજની સંસ્થાઓનું રાજ્ય સરકાર સાથેનું સંકલન
- અધિકારીઓનું પદાધિકારીઓ સાથેનું સંકલન
- વહીવટકર્તાઓનું લોકો સાથેનું સંકલન યોગ્ય રીતે થાય તે જરૂરી છે. સંકલનના અભાવમાં પંચાયતીરાજના ઉદ્દેશોને સિધ્ધ કરવા શક્ય નથી.

4.3.5 શિસ્ત અને વફાદારીના પ્રશ્નો

પંચાયતીરાજની સફળતા માટે આવશ્યક છે કાર્યક્ષમ પર્યાપ્ત માત્રામાં પ્રતિભાવ આપનાર પ્રતિબદ્ધ એવું વહીવટીતંત્ર, ટેકનિકલ જાણકારીના અભાવને કારણે ઘણીવાર શિસ્ત અને વફાદારીને લગતા પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થાય છે.

4.3.6 અન્ય

આ ઉપરાંત —

- જુથવાદ કે પક્ષાપક્ષીને કારણે આંતરિક વિખવાદની સંભાવના રહે છે.
- લાગવગની પ્રબળતા વધે છે.
- અભણ અને ગરીબ પ્રજાને મુશ્કેલી પડે છે કારણ કે તેઓ શિક્ષિત અને જાગૃત નથી. જેથી પંચાયતીરાજ સંબંધિત મુશ્કેલી અનુભવે છે.

4.4 સારાંશ

આ એકમના સાર બિંદુઓ નીચે મુજબ છે.

- આ એકમમાં તમે પંચાયતીરાજની સફળતાઓનો અભ્યાસ કર્યો. પંચાયતીરાજને કારણે લોકશાહી વિકેન્દ્રીકરણની પ્રક્રિયાને વેગ મળ્યો છે. લોકશાહીની તાલીમશાળા સમાન પંચાયતીરાજની સંસ્થાઓ વિવિધ પ્રયોગો કરવા માટેનો મંચ પૂરો પાડે છે. સ્થાનિક નેતૃત્વનો વિકાસ શક્ય બને છે તેમજ તેમની નેતાગીરીનો લાભ સ્થાનિક લોકોને મળે છે. સ્થાનિક સંસાધનોનો મહત્તમ ઉપયોગ કરવાનું શક્ય બને છે. સ્થાનિક લોકોની લોક ભાગીદારી અને સહભાગિતામાં વધારો થાય છે. સ્થાનિક પ્રશ્નોનો ઉકેલ પંચાયતીરાજવ્યવસ્થાને કારણે ઝડપી બન્યો છે. વિકાસ યોજનાઓનું આયોજન અને અમલીકરણની પ્રક્રિયાને વેગ મળ્યો છે. દરેક વર્ગોનું પ્રતિનિધિત્વ જળવાય છે.
- આ એકમના અંત ભાગમાં તમે પંચાયત રાજની મર્યાદાઓ તરીકે તેની નિષ્ફળતાઓનો પણ અભ્યાસ તમે કર્યો. પંચાયતીરાજ સંબંધિત જાગૃતિનો અભાવ તે પંચાયતીરાજ સંબંધિત સૌથી મોટી નિષ્ફળતા છે. આ ઉપરાંત કેટલીક માળખાગત સમસ્યાઓ, સંચાલકીય પ્રશ્નો અને સંકલનની સમસ્યા પણ છે. જેની જાણકારી તમે પ્રાપ્ત કરી.
- સોપાનિક સ્તરીકરણના સમાજમાં અલિપ્ત રહેલાં લોકોને પણ ભાગીદારીની અમૂલ્ય તક પંચાયતીરાજના માધ્યમ થકી પ્રાપ્ત થઈ છે.

4.5 ચાવીરૂપ શબ્દો

- સોપાનિક સ્તરીકરણનો સમાજ : જ્ઞાતિ કે આર્થિક શક્તિના ધોરણે વિવિધ કક્ષાઓમાં વહેંચાયેલો સમાજ.
- અલિપ્ત : જેનો સામાન્ય પ્રવાહમાં સમાવેશ નથી થયો, તે અર્થમાં આ શબ્દ પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે.

4.6 તમારી પ્રગતિ ચકાસો

(અ) નીચે આપેલ પ્રશ્નોનો વિગતવાર જવાબ તૈયાર કરો.

1. પંચાયતીરાજની સફળતાઓ અને નિષ્ફળતાઓ વિગતવાર સમજાવો.
-
-

(બ) નીચે આપેલાં વિધાનો ખરાં છે કે ખોટાં તે જણાવો.

1. ગ્રામિણ સ્થાનિક સરકારમાં મહાનગરપાલિકાનો સમાવેશ થાય છે.
2. શહેરી સ્થાનિક સરકારમાં નગરપાલિકાનો સમાવેશ થાય છે.
3. સ્થાનિક સ્વરાજની સંસ્થાઓ લોકશાહીની તાલીમશાળા છે.

જવાબો

1. ખોટું
2. ખરું
3. ખરું

4.7 સંદર્ભ સૂચિ

1. S.N.Mishra, Shweta Mishra, Chaitali Pal, Decentralised Planning and Panchayato Raj, Mital Publications, New Delhi, India, First Edition, 2000.
2. બી.સી. શાહ : ભારતમાં પંચાયતીરાજ, યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, ગુજરાત રાજ્ય, અમદાવાદ, તૃતીય આવૃત્તિ, 2001.